

คำนำ

กรมการศาสนามีเจตนารมณ์ที่จะสนับสนุนการศึกษาและการปฏิบัติในทางพระ-
พุทธศาสนาในระดับสูง โดยให้พื้นฐานความรู้ทางสภาวะธรรมและอำนวยการความสะดวกแก่ผู้
ศึกษาทั่วไป จึงได้จัดทำหนังสือคู่มือสภาวะธรรมพื้นฐาน ขึ้นเผยแพร่ตามโครงการจัดทำ
หนังสือประกอบการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา โดยมอบให้ นายพิฑูร มลิวัลย์ ป.ช. ๕,
น.บ. เป็นผู้เรียบเรียง

กรมการศาสนาหวังว่า หนังสือคู่มือสภาวะธรรมพื้นฐาน นี้จักอำนวยความสะดวก
สะดวกและเป็นประโยชน์แก่การศึกษาสภาวะธรรม หรือปรมัตถธรรมได้เป็นอย่างดี และ
ขอขอบคุณผู้เรียบเรียงหนังสือนี้ไว้ ณ ที่นี้ด้วย.

สภาวะธรรมพื้นฐานตอน ๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ความเบื้องต้น

คำสอนในพระพุทธศาสนา ว่าโดยปิฎก แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ พระวินัยปิฎก
พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

คำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยอาณาเทศนา คือทรงแสดงเป็นระเบียบวินัย
เป็นข้อบังคับ เป็นแบบแผนให้ปฏิบัติโดยมีข้อกำหนด โทษหรือปรับอาบัติแก่ผู้ล่วงละเมิดไว้
เป็นชั้น ๆ ตามควรแก่โทษานุโทษ เรียกว่า พระวินัยปิฎก ซึ่งเป็นคำสอนที่เน้นในเรื่อง ศีล
เพื่อให้คนมีระเบียบวินัย ให้สังคมมีความสุข

คำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยโวหารเทศนาคือทรงแสดงโดยยกเรื่องโวหาร
เป็นต่าง ๆ ตามความเหมาะสมแก่บุคคลและกาลเทศะ ทรงยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างของการ
ดำเนินชีวิต ทั้งทางดี ทางชั่ว ทางถูก ทางผิด เรียกว่า พระสุตตันตปิฎก ซึ่งเป็นคำสอน
ที่เน้นในเรื่องสมาธิ เพื่อสอนคนให้มีอริยาศัยสงบ มีจิตใจแน่วแน่ มั่นคงในการบุญการกุศล

คำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยปรมัตตเทศนา คือ ทรงแสดงตามหลักสัจจ-
ธรรม โดยไม่ยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่าง ทรงแสดงเฉพาะสัจจธรรมหรือสภาวะธรรมล้วน ๆ เรียก
ว่า พระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นคำสอนที่เน้นในเรื่องปัญญาเพื่อสอนให้คนมีสติปัญญา รู้แจ้ง
เห็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง

สัจจธรรมหรือสภาวะธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น แบ่ง
เป็น ๒ อย่าง คือ

(๑) สมมติสัจจะ จริงโดยสมมติ

(๒) ปรมัตตสัจจะ จริงโดยปรมัตถ์

ความจริงตามสมมติของโลก ตามที่ชาวโลกยอมรับกัน เช่นสมมติว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นตำรวจ เป็นทหาร เป็นข้าราชการ เป็นเกียรติ เป็นยศ เป็นบ้านเป็นเรือน เป็นรถ เป็นเรือ เป็นต้น เหล่านี้เรียกว่า สมมติสัจจะ จริงโดยสมมติ คือจริงที่ไม่จริงจัง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บัญญัติธรรม คือสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้น สมมติขึ้นตามโวหารของโลก ตามความยอมรับของโลก

ความจริงโดยปรมาตต์ คือจริงอย่างจริงจัง หรือจริงจริง ๆ โดยไม่มีความวิปริตแปรผัน เรียกว่า ปรมาตต์สัจจะ จริงโดยปรมาตต์ คือจริงจริง ๆ ซึ่งเป็นความจริงโดยสภาวะที่แท้จริง ตามธรรมชาติที่แท้จริง มิได้มีใครบัญญัติ หรือแต่งตั้งขึ้น สมมติขึ้น

สิ่งที่เป็นปรมาตต์สัจจะนั้น ท่านแสดงไว้ ๒ นัย คือนัยที่ ๑ ได้แก่สภาวะธรรม ๒ อย่าง คือ เบญจขันธ์และนิพพาน นัยที่ ๒ ได้แก่ ปรมาตต์ธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

การศึกษาอภิธรรมหรือปรมาตต์ธรรมนั้น หากเริ่มศึกษาจากพระอภิธรรมปิฎกเลยทีเดียว ก็เป็นก้าวกะโดดเกินไป อาจเกิดความท้อแท้และท้อถอยได้ เพราะพระอภิธรรมนั้นมี ความลึกซึ้งมาก ทางที่ดีเบื้องต้น ควรปูพื้นฐานความรู้โดยศึกษาสภาวะธรรมจากหนังสือประเภท คู่มือก่อน เพื่อจะได้รู้ประมวลหัวข้อธรรมและเข้าใจศัพท์เฉพาะต่าง ๆ ได้ถูกต้อง จะได้ไม่เกิดความยุ่งยากและสับสน

เพื่อให้ผู้ศึกษาได้มีความรู้ความเข้าใจในปรมาตต์สัจจะพอเป็นพื้นฐาน จึงได้ลำดับ หัวข้อสภาวะธรรมและให้แนวการศึกษาไว้พอเป็นพื้นฐานดังนี้

บทที่ ๑

โพธิปักขิยสังคหะ

สติปัฏฐาน ๔

โพธิปักขิยสังคหะ แปลว่า การสงเคราะห์โพธิปักขิยธรรม หมายความว่า การประมวลสภาวะธรรมเข้าเป็นโพธิปักขิยธรรม คือเป็นธรรมที่เป็นฝ่ายให้เกิดความรู้ ธรรมสนับสนุนให้เกิดความรู้ หรือธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้

ความรู้ที่ต้องด้วยพระพุทธประสงค์ในที่นี้หมายถึงความรู้ร้อยสัจ ความตรัสรู้ร้อยสัจ เพราะความรู้นี้เป็นความรู้ที่สามารถทำลายกิเลส คือความโลภ ความโกรธ ความหลง ได้อย่างแท้จริง ดังนั้น ในพระสูตรต้นตปิฎกบางแห่งจึงเรียกโพธิปักขิยธรรมว่า เสรีธรรม ซึ่งแปลว่า ธรรมที่เป็นอิสระจากกิเลส ธรรมที่เป็นทาสของกิเลส และบุคคลผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมนี้เรียกว่า เสรีบุคคล หรือ เสรีชน อันแปลว่าคนที่เป็นอิสระจากกิเลส คนไม่เป็นทาสของกิเลส

โพธิปักขิยธรรมนั้น มีหัวข้อธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด หรือ ๗ ประเภท คือ

- (๑) สติปัฏฐาน ๔
- (๒) สัมมัปปธาน ๔
- (๓) อธิธิบาท ๔
- (๔) อินทรีย์ ๕
- (๖) โพชฌงค์ ๗
- (๗) มรรค ๘

สติปัญญา

สติ แปลว่าความระลึกได้ อันได้แก่ความนึกได้ ความระลึกไว้ได้ ความระลึกได้ อยู่ อากาโรที่ระลึกขึ้นได้ ความทรงจำไว้ได้ ความไม่หลงลืม ในวิสุทธิมรรค ท่านอธิบายไว้ว่า "สตินั้นมีลักษณะเตือนใจให้ระลึกได้ ช่วยให้ไม่หลงลืม มีการคุ้มครอง รักษาใจหรือทำให้ จดจ้องอยู่กับอารมณ์เป็นผล มีความจำได้มั่นคง หรือ มีกายนุปลีสนาสติปัญญาเป็นต้น เป็นเหตุเกิด และพึงเห็นว่า สตินั้นเป็นประคองนายประคอง เพราะคอยเฝ้ารักษาทวาร (ประตู) ทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น"

ในสมัยทศบาลิณี ท่านกล่าวไว้ว่า "สตินั้น เป็นที่พึงประสงค์ในที่ทุกสถานในกาล ทุกเมื่อ เป็นเสมือนเกลือที่ต้องใช้ในการปรุงกับข้าวทุกชนิดฉะนั้น และเป็นเสมือนอ้ามาตย์ผู้ รอบรู้การทั้งปวง ย่อมเป็นที่พึงประสงค์ในราชการทุกอย่าง เพราะฉะนั้น...พระพุทธองค์จึง ตรัสยกย่องว่า สตินั้นมีประโยชน์ในทุกกรณี เพราะจิตมีสติเป็นที่พึง สติมีประโยชน์ในการ เฝ้ารักษา ปราศจากสติเสียแล้ว จะประคองจิตไม่ได้"

สติ เรียกได้ว่าเป็นความไม่ประมาท ซึ่งพระพุทธองค์ทรงยกย่องว่า เป็นยอดแห่ง กุศลธรรมทั้งหลาย เพราะความไม่ประมาทนั้น โดยใจความก็ได้แก่ความไม่ปราศจากสติ และเป็นชื่อของสติที่มั่นคงอยู่เป็นนิจนั่นเอง

อีกประการหนึ่ง พึงเห็นว่า สตินั้นเป็นกุศลเจตสิก หรือเป็นสังขารชั้นฝ่ายกุศล เป็นคุณธรรมสำคัญยิ่ง ช่วยให้สำเร็จประโยชน์ในทุกกรณี เพราะสตินั้น ช่วยให้ระลึกสิ่งที่ทำ คำที่พูดไว้แม้เป็นเวลานานได้ ช่วยให้มีความยับยั้งชั่งคิด ควบคุมการกระทำ การพูด การคิด ให้เป็นระเบียบไม่ผิดพลาด เปรียบเหมือนนายสารตีผู้มีความระมัดระวัง ควบคุมรถให้วิ่งไปถูก ทางฉะนั้น สตินั้นเป็นเครื่องปิดประตูบาปไว้มิให้บาปผ่านเข้าไปในจิตใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในการปฏิบัติกรรมฐานยิ่งจำเป็นต้องใช้สติเข้ากำกับทุกขณะ เพื่อให้จิตใจจดจ้องอยู่กับอารมณ์ กรรมฐาน ท่านจึงกล่าวว่าสตินั้นเป็นเหมือนเชือกผูกจิตให้ติดอยู่ในอารมณ์กรรมฐาน มิให้ ดิ้นรนไปสู่อารมณ์ภายนอกได้ ด้วยเหตุนี้ผู้ปฏิบัติกรรมฐานจึงต้องปลูกฝังสติไว้ให้มั่น ซึ่งการ ปลูกฝังสติไว้ให้มั่นนี้เรียกว่า สติปัญญา

สติปัฏฐาน แปลได้หลายอย่าง คือ แปลว่า การตั้งสติไว้เป็นประธาน การตั้งสติไว้เป็นเบื้องต้น การตั้งมั่นแห่งสติ สติที่ตั้งมั่นและแปลว่า สติที่เข้าไปตั้งมั่น ซึ่งเป็นคำแปลที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้

สติปัฏฐานแบ่งเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติจตจ้องดูกายเป็นอารมณ์
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติจตจ้องดูเวทนาเป็นอารมณ์
๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติจตจ้องดูจิตเป็นอารมณ์
๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติจตจ้องดูธรรมเป็นอารมณ์

การปฏิบัติกรรมฐาน โดยใช้สติพิจารณาคูกายเป็นอารมณ์ เพื่อให้ใจเป็นสมาธิ และเพื่อให้เกิดปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะธรรม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จัดเป็น กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การปฏิบัติกรรมฐาน โดยใช้สติพิจารณาคูเวทนาเป็นอารมณ์ เพื่อให้ใจเป็นสมาธิและเพื่อให้เกิดปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะธรรม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จัดเป็น เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การปฏิบัติกรรมฐาน โดยใช้สติพิจารณาคูจิตเป็นอารมณ์ เพื่อให้ใจเป็นสมาธิและเพื่อให้เกิดปัญญาพิจารณาด้านสภาวะธรรม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จัดเป็น จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การปฏิบัติกรรมฐาน โดยใช้สติพิจารณาคูธรรมเป็นอารมณ์ เพื่อให้ใจเป็นสมาธิ และเพื่อให้เกิดปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะธรรม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จัดเป็น ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สติปัฏฐานเหมาะกับบุคคล ๔ จำพวก

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงสติปัฏฐาน โดยจำแนกตามอารมณ์เป็น ๔ อย่างดังกล่าวมานั้น ก็เพื่อให้เหมาะกับจริตและอุปนิสัยของบุคคล ๔ จำพวก คือ

(๑) ตัณหาจริต คือ บุคคลมีตัณหาเป็นนิสัย

(๒) ทิฏฐิจริต คือ บุคคลมีมิจฉาทิฏฐิเป็นนิสัย

(๓) สมถยานิก คือ บุคคลได้สมถะเป็นบาทของวิปัสสนา

(๔) วิปัสสนายานิก คือ บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ

กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้เป็นตัณหาจริตที่มีปัญญาน้อย และเป็นผู้สมถยานิกที่มีปัญญาน้อย

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้เป็นตัณหาจริตที่มีปัญญามาก และผู้เป็นสมถยานิกที่มีปัญญามาก

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้เป็นทิฏฐิจริตที่มีปัญญาน้อย และผู้เป็นวิปัสสนายานิกที่มีปัญญาน้อย

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้เป็นทิฏฐิจริตที่มีปัญญามากและผู้เป็นวิปัสสนายานิกที่มีปัญญามาก

ให้ดูแผนภูมิประกอบดังต่อไปนี้

แสดงให้เห็นว่าสติปัฏฐาน ๔ เหมาะกับบุคคล ๔ จำพวก ซึ่งจำแนกออกไปอีก
จำพวกละ ๒ ระดับ จึงเป็น ๘ ระดับ

สติปัฏฐานจัตติวิปัสสนา ๔

อีกประการหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงสติปัฏฐาน โดยจำแนกตามอารมณ์เป็น ๔ อย่างนั้น ก็เพื่อจะให้ผู้ปฏิบัติละวิปัสสนา หรือจัตติวิปัสสนา คือความเข้าใจคลาดเคลื่อน หรือความเข้าใจผิด ๔ อย่าง คือ

- (๑) สุกวิปัสสนา ความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าสวยงาม
- (๒) สุขวิปัสสนา ความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าเป็นสุข
- (๓) นิจจวิปัสสนา ความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าเป็นของเที่ยง
- (๔) อตตวิปัสสนา ความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าเป็นอตต

ความเข้าใจว่าร่างกายเป็นของสวยงาม ชื่อว่า สุกวิปัสสนา เพราะเป็นความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากความจริง ซึ่งความจริงนั้น ร่างกายทุกส่วนไม่มีความสวยอะไรเลย เต็มไปด้วยสิ่งสกปรกทั้งสิ้น

ความเข้าใจว่าเวทนาเป็นสุข แม้เห็นว่าสุขเวทนาเป็นสุขที่แท้จริง ชื่อว่า สุขวิปัสสนา เพราะเป็นความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากความจริง ซึ่งความจริงนั้นเวทนาเป็นทุกข์ แม้สุขเวทนาจึงเป็นทุกข์ ก็เป็นวิปริณามทุกข์ เป็นทุกข์เพราะต้องแปรไป

ความเข้าใจว่าจิตใจเป็นของเที่ยง หรือวิญญาณเป็นของเที่ยงแท้ ไม่รู้จักเปลี่ยนแปลง ชื่อว่า นิจจวิปัสสนา เพราะเป็นความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากความจริง ซึ่งความจริงนั้น จิตใจหรือวิญญาณนั้นเป็นอนิจจัง

ความเข้าใจว่าธรรมทั้งหลาย (ขันธ ๕) เป็นอตต คือ เห็นไปว่า ขันธ ๕ เป็นต้น เป็นตัวอย่างแท้จริง ชื่อว่า อตตวิปัสสนา เพราะเป็นความเห็นที่คลาดเคลื่อนจากความจริง ซึ่งความจริงนั้น ขันธ ๕ เป็นอนัตตา ที่เรียกกันว่า เป็นคน เป็นตัวของคนนั้นคนนี้นั้น เป็นเพียงสิ่งสมมติเท่านั้น

วิปัสสนานั้น แต่ละอย่างยังแบ่งออกไปอีกอย่างละ ๑ ประเภท คือ สัญญาวิปัสสนา ความจำคลาดเคลื่อน จิตติวิปัสสนา ความคิดคลาดเคลื่อน ทิณฺฐวิปัสสนา ความเห็นคลาดเคลื่อน คือเห็นผิด จึงรวมเป็นวิปัสสนาทั้งสิ้นได้ ๑๒ อย่าง สติปัฏฐาน ๔ เป็นเครื่องขจัดวิปัสสนาทั้ง ๔ ประเภทนั้น คือ

กายนุปีสสนาสติปัญญา ขจัดสุวิปีตลล
เวทนานุปีสสนาสติปัญญา ขจัดสุวิปีตลล
จิตตานุปีสสนาสติปัญญา ขจัดนิจวิปีตลล
ธัมมานุปีสสนาสติปัญญา ขจัดอตติวิปีตลล

ให้ดูแผนภูมิประกอบดังต่อไปนี้

สติปัญญาเปรียบเหมือนทิศทั้ง ๔

สติปัญญาแม้จะมีถึง ๔ อย่าง แต่ก็เส้นทางนำไปสู่พระนิพพานอย่างเดียวกัน เหมือนคนเข้าไปในเมือง จะมาทางทิศไหนใน ๔ ทิศก็ย่อมจะเข้าเมืองได้เช่นเดียวกัน ท่านเปรียบไว้ว่าพระนิพพานเปรียบเหมือนมหานคร อริยมรรค ๘ เปรียบเหมือนประตูมหานคร

สติปัญญา ๔ มีกายนุปีสสนาเป็นต้น เปรียบเหมือนทิศทั้ง ๔ อันมีทิศตะวันออกเป็นต้น เหมือนอย่างว่าคนที่เดินทางมาแต่ทิศตะวันออก นำสินค้าที่ผลิตขึ้นทางทิศตะวันออกมาแล้วเข้าเมืองทางประตูทิศตะวันออกฉันใด ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อดำเนินตามหลักกายนุปีสสนาก็ฉันนั้น ครั้นได้เจริญกายนุปีสสนาสติปัญญา โดยวิธี ๑๔ อย่างแล้ว ย่อมก้าวเข้าสู่พระนิพพานนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนุภาพแห่งกายนุปีสสนา คนที่เดินทางมาแต่ทางทิศใต้นำสินค้าที่ผลิตขึ้นทางทิศใต้มาแล้วเข้าเมืองทางประตูทิศใต้นั้นใด ผู้ปฏิบัติธรรม เมื่อดำเนิน

สังคหะ(๖) - หน้าที่ 9

ตามหลักเวทนานุปัสสนากัจจันนั้น ครั้นได้เจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยวิธี ๕ อย่างแล้ว
ย่อมก้าวเข้าสู่พระนิพพานนั้นแหละ ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งเวทนานุปัสสนา
จันนั้น คนที่เดินทางมาแต่ทิศทางตะวันตก นำสินค้าที่ผลิตขึ้นทางทิศตะวันออก แล้วเข้าสู่
เมืองทางประตูตะวันตกฉันทใด ผู้ปฏิบัติธรรม เมื่อดำเนินตามหลักจิตตานุปัสสนากัจจันนั้น
ครั้นได้เจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยวิธี ๑๖ อย่างแล้ว ก็ย่อมก้าวเข้าสู่พระนิพพานนั้น
แหละ ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งจิตตานุปัสสนา คนที่เดินทางมาแต่ทางทิศเหนือ
นำสินค้าที่ผลิตขึ้นทางทิศเหนือมา แล้วเข้าเมืองทางประตูทิศเหนือ ฉันทใด ผู้ปฏิบัติธรรม
เมื่อดำเนินตามหลักธัมมานุปัสสนา กัจจันนั้น ครั้นได้เจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยวิธี
๕ อย่างแล้ว ย่อมก้าวเข้าสู่พระนิพพานนั้นแหละ ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่ง
ธัมมานุปัสสนา

ให้ดูแผนภูมิประกอบดังต่อไปนี้

แสดงให้เห็นว่าสติปัฏฐาน ๔ นำไปสู่จุดเดียวกันคือพระนิพพาน

ข้อสังเกต

กา = กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

เว = เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

จิ = จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สติปัฏฐานกับขั้น ๕

สิ่งที่เป็นอารมณ์ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม นั้นว่าโดยขั้นก็
ได้แก่ขั้น ๕ นั่นเอง กล่าวคือ กาย ได้แก่ รูปขั้น เวทนา ได้แก่เวทนาขั้น จิต ได้แก่
วิญญาณขั้น ธรรม ได้แก่สัญญาขั้นและสังขารขั้น ให้ดูแผนภูมิประกอบดังนี้

แสดงให้เห็นว่า อารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ ก็คือขั้น ๕ นั่นเอง

ฉะนั้น กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงได้แก่สติที่กำหนดพิจารณารูปขั้นเป็นอารมณ์
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่สติที่กำหนดพิจารณาเวทนาขั้นเป็นอารมณ์ จิตตานุปัสสนา-
สติปัฏฐาน ได้แก่สติที่กำหนดพิจารณาวิญญาณขั้นเป็นอารมณ์ และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
ได้แก่สติที่กำหนดพิจารณาสัญญาขั้น สังขารขั้นและรูปขั้นเป็นอารมณ์ ว่าโดยสังเขป
อารมณ์ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ ก็ได้แก่รูปธรรมและนามธรรมนั่นเอง กล่าวคือ กายเป็นรูป
ธรรมล้วน ๆ เวทนา จิต เป็นนามธรรมล้วน ๆ ส่วนธรรม เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม
ฉะนั้น อารมณ์ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ จึงได้แก่ รูปนาม หรือรูปธรรม และนามธรรมนั่นเอง
อนึ่ง สติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ เป็นได้ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน กล่าวคือ
เวทนานุปัสสนา และจิตตานุปัสสนา รวมทั้งหมวดนิเวรณและหมวดโพชฌงค์ในธัมมานุปัสสนา
เป็นวิปัสสนากรรมฐานล้วน ๆ นอกนั้น เป็นได้ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

สติปัฏฐานสูตร

สติปัฏฐานทั้ง ๔ นั้น พระพุทธองค์ตรัสไว้ในที่หลายแห่ง แต่ที่พิเศษเป็นพิเศษ นั้น พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร จึงขออัญเชิญพระพุทธพจน์ในพระสูตรนี้มา เสนอไว้ ณ ที่นี้ เพื่อจะได้ศึกษาให้ทั่วถ้วน โดยจะได้แปลและให้อรรถาธิบายตามสมควรดังต่อไปนี้

คุณภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลายเพื่อระงับ ความโศกและความรำไรราพัน เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน (คืออริยมรรค) เพื่อให้ได้เห็นแจ้งพระนิพพาน ทางเดียวนี้คือสติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน ๔ คืออะไรบ้าง?

สติปัฏฐาน ๔ คือ

(๑) คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ เป็นผู้มีความเพียร มีสติมีสัมปชัญญะ มีปกติพิจารณาดูกาย (ส่วนย่อย) ในกาย (ส่วนรวม) อยู่ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก (ขันธ) เสียได้ (นี้เรียกว่า กายานุปัสสนา)

(๒) ภิกษุเป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ มีปกติพิจารณาดูเวทนาในเวทนา ทั้งหลายอยู่ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ (นี้เรียกว่า เวทนานุปัสสนา)

(๓) ภิกษุเป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ มีปกติพิจารณาดูจิตในจิตอยู่ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ (นี้เรียกว่า จิตตานุปัสสนา)

(๔) ภิกษุเป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ มีปกติพิจารณาดูธรรมในธรรม ทั้งหลายอยู่ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ (นี้เรียกว่า ธัมมานุปัสสนา)

อรรถาธิบาย

(๑) ที่ว่าสติปัฏฐานเป็นทางเอกคือ ทางเดียว นั้น หมายความว่า

ก. เป็นทางปฏิบัติ ทางดำเนินของบุคคลเดียว คือผู้ปฏิบัติจะต้องทั้งหมดทั้ง ๓ ประการ ปฏิบัติด้วยแต่คนเดียว ปฏิบัติอยู่คนเดียว

ข. เป็นทางปฏิบัติ ทางดำเนิน ทางเดินออกจากสงสารไปสู่พระนิพพานของบุคคลคนเดียว คือของผู้ประเสริฐ (เป็นเอกในโลก) ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยพระองค์ทรงดำเนินไปก่อนใครหมด แม้จะมีผู้อื่นเดินไปตามทางนั้นด้วย แต่ถึงกระนั้นทางนั้นก็ถือว่าเป็นทางดำเนินของพระพุทธเจ้า

ค. เป็นทางปฏิบัติ ทางดำเนินที่มีอยู่ในที่เดียว คือมีอยู่เฉพาะแต่ในพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า หรือในพระพุทธศาสนานี้เท่านั้น

ง. เป็นทางปฏิบัติ ทางดำเนินไปสู่ที่แห่งเดียว คือไปสู่พระนิพพานแห่งเดียวเท่านั้น

(๒) อภิชฌา แปลว่า ความอยากได้ อันได้แก่ ความยินดี หรือกามฉันทะหรือความพอใจรักใคร่ในกามคุณ ๕ อันได้แก่ รูป (สี) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ โทมนัส แปลว่า ความเสียใจอันได้แก่ความยินร้าย หรือความพยายบาท ที่ว่ากำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกนั้น หมายความว่า กำจัดความยินดียินร้ายในรูปฉันทะหรือในรูปกายนี้

(๓) ที่ว่า พิจารณาดูกาย หมายความว่าดูกายส่วนย่อย หรืออาการของกาย มิใช่ดูเวทนา ดูจิต หรือดูธรรม ทั้งมิใช่ดูบุรุษหรือสตรี ในกาย คือ ในกายส่วนรวมหรือรูปกายทั้งสิ้น คำว่า ดูเวทนาในเวทนา ดูจิตในจิต และดูธรรมในธรรม ก็พึงทราบอธิบายตามแนวที่กล่าวนี้

บทที่ ๒

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

สติปัฏฐาน ๔ (ต่อ)

กายนุปัสสนา

(๑) อานาปานปัพพะ หมอควาด้วยกำหนดลมหายใจเข้าออก

คุณกรกัณฐ์ทั้งหลาย ก็กัณฐ์เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูกายในกายอยู่อย่างไร คุณกรกัณฐ์ทั้งหลาย กัณฐ์ในพระศาสนา นี้ อยู่ป่าก็ดี อยู่ตามโคนไม้ก็ดี อยู่ในอาคารว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ (นั่งขัดสมาธิ) ตั้งกายให้ตรง ตั้งสติจงใจไว้เฉพาะหน้า

กัณฐ์นั้น มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็กำหนดรู้ว่าหายใจเข้ายาว หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็กำหนดรู้ว่าหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้นก็กำหนดรู้ว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้นก็กำหนดรู้ว่าหายใจออกสั้น สำเนียงอยู่ว่าจักกำหนดรู้กาย (ลมหายใจเข้าออก) ทั้งปวง หายใจเข้า สำเนียงอยู่ว่าจักกำหนดรู้กาย (ลมหายใจเข้าออก) หายใจออก

คุณกรกัณฐ์ทั้งหลาย เปรียบเหมือนช่างกลึง หรือลูกมือของช่างกลึงผู้มีทักษะ เมื่อชักเชือกกลึงยาวก็กำหนดรู้ว่า ชักเชือกกลึงยาว เมื่อชักเชือกกลึงสั้นก็กำหนดรู้ว่าชักเชือกกลึงสั้นฉันใด กัณฐ์ผู้ปฏิบัติกรรมฐานข้อนี้ ก็เป็นฉันนั้น เมื่อหายใจเข้ายาว ก็กำหนดรู้ว่าหายใจเข้ายาว หรือว่าเมื่อหายใจออกยาว ก็กำหนดรู้ว่าหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็กำหนดรู้ว่าหายใจเข้าสั้น หรือว่าเมื่อหายใจออกสั้น ก็กำหนดรู้ว่า หายใจออกสั้น สำเนียงอยู่ว่า กำหนดรู้กายทั้งปวงหายใจเข้า สำเนียงอยู่ว่าจักกำหนดรู้กายทั้งปวง หายใจออก สำเนียงอยู่ว่าจักระงับกายสังขารหายใจเข้า สำเนียงอยู่ว่าจักระงับกายสังขารหายใจออก

กัณฐ์เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูกายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาดูกายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูความเกิดขึ้น (แห่งลมหายใจออก) ในกายอยู่บ้าง เป็นผู้มีปกติพิจารณาทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป

(แห่งลมหายใจเข้าออก) ในกายอยู่บ้าง หรือว่าภิกษุ นั้น ตั้งสติไว้มันว่า "กายมีอยู่" ดังนี้ เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น และภิกษุ นั้นเป็นผู้ที่ค้นหาทิวฏฐิอาศัยไม่ได้ ด้วย ทั้ง ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้พิจารณาดูกายในกายอยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

ที่ว่า "ภิกษุในพระศาสนา นี้ อยู่ป่าก็ดี อยู่โคนไม้ก็ดี อยู่อาคารว่างก็ดี" นั้นเป็นข้อที่พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ป่า โคนไม้ และอาคารว่างนั้น เป็นที่เหมาะสมสำหรับการเจริญสติปัฏฐาน

ที่ว่า "ตั้งสติจงไว้เฉพาะหน้า" นั้น หมายความว่า ตั้งสติไว้ที่ลมหายใจเข้าออก เช่น ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออกซึ่งมากระทบที่ปลายจมูก หรือที่ริมฝีปากข้างบน เป็นต้น

ที่ว่า "จักระงับกายสังขาร (ลมหายใจเข้าออก)" นั้น หมายความว่า ผ่อนลมหายใจเข้าออกที่หยาบ ๆ ให้ละเอียดเข้า-ละเอียดเข้าจนถึงที่สุดที่จะทำได้

ที่ว่า "ในกายภายใน" หมายความว่า ภายในกายของตนเอง ที่ว่า "ในกายภายนอก" หมายความว่า ในกายของบุคคลอื่น ที่ว่า "ในกายทั้งภายในและภายนอก" หมายความว่า ทั้งกายของตนเองและของคนอื่น

ที่ว่า "ความเกิดขึ้น (แห่งลมหายใจเข้าออก)" หมายความว่า ลมหายใจเข้าออกนั้น จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยรูปกาย กระพุงจมูกและจิต จึงจะผ่านเข้าผ่านออกได้

ที่ว่า "ความเสื่อม (แห่งลมหายใจเข้าออก)" หมายความว่า ลมหายใจเข้าออกนั้น เมื่อรูปกายแตกดับ กระพุงจมูกสลายไป และจิตก็ดับไปแล้ว ก็ย่อมเป็นอันเสื่อมไป คือ หมดลมหายใจเข้าออกทันที

ที่ว่า ตั้งสติมันว่า "กายมีอยู่" หมายความว่า จะต้องตั้งสติกำหนดว่า มีอยู่แต่กายเท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรี ไม่มีอิตตา ไม่มีสิ่งที่เกิดด้วยอิตตา ไม่มีตัวกู ไม่มีของกู ใคร ๆ ก็ไม่มี ของใคร ๆ ก็ไม่มี มีแต่กาย (รูปธรรม) เท่านั้น

ที่ว่า "เพียงเพื่อความรู้" หมายความว่า การตั้งสติพิจารณาคลุมหายใจเข้าออกนั้น มิใช่เพื่อประโยชน์อื่นใด โดยที่แท้ก็เพียงเพื่อความรู้ เพื่อความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือความเจริญ แก่กล้าของสัมปชัญญะหรือปัญญาเท่านั้น

ที่ว่า "เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น" หมายความว่าเพียงเพื่อระลึกได้เป็นสำคัญ คือเพื่อความเจริญ ความสมบูรณ์ของสติเท่านั้น มิใช่เพื่อประโยชน์อื่นใดทั้งสิ้น

ที่ว่า "ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก" หมายความว่า ไม่ยึดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอะไร ๆ ว่าเป็นอัตตา และไม่ยึดขันธเหล่านั้นเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา

ข้อที่ควรกำหนดไว้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติที่กำหนดคลุมหายใจเข้าออกนั้นเป็น ทุกขสังขะ ตัณหาอันมีมาก่อนซึ่งทำให้สตินั้นผุดขึ้นมา เป็นสมุทัยสังขะ การที่สติและตัณหา ทั้งสองอย่างนั้นไม่ดำเนินไปเป็นวิโรธสังขะ อริยมรรคที่กำหนดครู่ทุกครั้งและสมุทัย มินิโรธเป็น อารมณฺ์ เป็นมกคสังขะ ภิกษุชวนชวายเป็นอานาจสังขะ ๔ อย่างดังนี้แล้ว ย่อมบรรลुकความ ดับทุกข์ เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

(๒) อิริยาปถปีพะ หมวดว่าด้วยอิริยาปถ ๔

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่งว่า ภิกษุเดินอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า เดินอยู่ เมื่อยืนอยู่ ก็กำหนดรู้ว่ายืนอยู่ เมื่อนั่งอยู่ ก็กำหนดรู้ว่านั่งอยู่ หรือเมื่อนอนอยู่ ก็กำหนดรู้ว่านอนอยู่ หรือว่ากายของภิกษุนั้นตั้งอยู่โดยอาการใด ๆ ก็กำหนดรู้ไว้พร้อมโดยอาการนั้น ๆ

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้ที่มีปกติพิจารณาดูความ เกิดขึ้น (แห่งรูปขันธ) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาดูความเสื่อม (แห่งรูปขันธ) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาดูทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "กายมีอยู่" ดังนี้ เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความ ระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทฤษฎีอาศัยไม่ได้ด้วย ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวจะนี้

คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายอยู่ แม้ด้วยประการ
ดังกล่าวมานี้บ้าง

อรรถาธิบาย

การใช้สติกำหนดอิริยาบถทั้ง ๔ คือ เดิน ยืน นั่ง นอน นั้น เป็นการกำหนด
อิริยาบถยาว (หรือใหญ่) โดยกำหนดรู้ว่า กายมีอยู่ คือตั้งสติกำหนดว่า มีอยู่แต่กายเท่านั้น
ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรี ไม่มีอิตตา ไม่มีสิ่งที่เนื่องด้วยอิตตา ไม่มีตัวกู
ไม่มีของกู ใคร ๆ ก็ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีใครเดิน ไม่มีใครยืน ไม่มีใครนั่ง ไม่มีใคร
นอน มีแต่กาย (รูปธรรม) เท่านั้น การกำหนดอย่างนี้ ก็เพื่อสลัดออกซึ่งสัตว์อุปนิสัย คือ
ความยึดถือว่ามีสัตว์ มีบุคคล เพื่อเพิกถอนอิตตัตถสัญญา คือความสำคัญผิดว่ามีอิตตา และการ
กำหนดรู้เช่นนั้น จัดเป็นกรรมฐานและเป็นการเจริญสติปัญญาด้วย อันที่จริง สัตว์ดิรัจฉาน
มีสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก เป็นต้น เมื่อมันเดิน มันก็รู้ว่ามันเดินเหมือนกัน แต่ความรู้ของ
สัตว์ดิรัจฉานนั้น ไม่เป็นเหตุสลัดสัตว์อุปนิสัย ไม่เป็นเหตุเพิกถอนอิตตัตถสัญญาได้ จึงไม่เป็น
กรรมฐานและไม่เป็นการเจริญสติปัญญา

อนึ่ง พึงกำหนดว่าอิริยาบถทั้ง ๔ คือ เดิน ยืน นั่ง นอน นั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว
เป็นเพียงอาการเคลื่อนไหวของรูปนามเท่านั้น หาใช่อาการเคลื่อนไหวของบุคคลของสัตว์ไม่ กล่าว
คือ

- การเคลื่อนไหวสกลกายไปข้างหน้า ด้วยการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของ
จิต เรียกว่า เดิน หมายความว่า เมื่อจิตคิดขึ้นก่อนว่า จักเดินแล้วความคิดนั้นก็ทำให้วาโยธาตุ
เกิดการผลักดัน ทำให้เกิดความเคลื่อนไหว เกิดการนำสกลกายเคลื่อนไป เขยื้อนไปข้างหน้า
อันเรียกว่า เดิน

ใครเดิน? รูปนามเดิม

การเดินของใคร? ของรูปนาม

เพราะเหตุใดจึงเดินได้? เดินไปเพราะการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยา คือ
การคิดของจิต นั่นคือ พลังจิตทำให้เดินได้

- การยกสกลกายขึ้น ตั้งแต่อวัยวะส่วนสุด ด้วยการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจาก
กิริยาของจิต เรียกว่า ยืน หมายความว่า เมื่อจิตคิดขึ้นก่อนว่าจักยืน แล้วความคิดนั้นก็ทำ
ให้วาโยธาตุเกิดการผลักดัน ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว ให้เกิดการยกสกลกายขึ้น ให้ลุกขึ้นได้
อันเรียกว่า ยืน

ใครยืน? รูปนามยืน

การยืนของใคร? ของรูปนาม

เพราะเหตุใดจึงยืนได้? ยืนได้ เพราะการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยา คือ
การคิดของจิต นั่นคือพลังจิตทำให้ยืนได้

- การยกสกลกายส่วนล่าง ตั้งแต่กายส่วนบนขึ้น ด้วยการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจาก
กิริยาของจิต เรียกว่า นั่ง หมายความว่า เมื่อจิตคิดขึ้นก่อนว่า จักนั่ง แล้วความคิดนั้นก็ทำ
ให้วาโยธาตุ เกิดการผลักดันทำให้เกิดการเคลื่อนไหว ให้เกิดการยกสกลกายส่วนล่าง ตั้งแต่กายส่วน
บนขึ้นได้ อันเรียกว่า นั่ง

ใครนั่ง? รูปนามนั่ง

การนั่งของใคร? ของรูปนาม

เพราะเหตุใดจึงนั่งได้? นั่งได้เพราะการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยา คือ
การคิดของจิต นั่นคือ พลังจิตทำให้นั่งได้

- การเหยียดสกลกายออกไปทางด้านขวาง ด้วยการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจาก
กิริยาของจิต เรียกว่า นอน หมายความว่า เมื่อจิตคิดว่า จักนอน แล้วความคิดนั้นก็ทำให้
วาโยธาตุเกิดการผลักดัน ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว ให้เกิดการเหยียดสกลกายออกไปทางด้าน
ขวาง คือเอนตัวลงเหยียดขา เหยียดแขนออกไป อันเรียกว่า นอน

ใครนอน? รูปนามนอน

การนอนของใคร? ของรูปนาม

เพราะเหตุใดจึงนอนได้? นอนได้เพราะการผลักดันของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยา คือ
การคิดของจิต นั่นคือ พลังจิตทำให้นอนได้

ท่านกล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า เหมือนกับที่พูดกันว่า เกวียนเดิน เกวียนหยุด แต่ที่จริงแล้ว เกวียนใด ๆ จะเดินหรือหยุดเป็นอันไม่มี แต่เมื่อคนขับเกวียนนำวัว ๔ ตัว มาเทียมเกวียนแล้วขับไป เมื่อวัวลากเกวียนไป ก็มีการเรียกกันว่า เกวียนเดิน เมื่อวัวหยุดอยู่ที่เรียกว่า เกวียนหยุด ข้อนี้ฉันใด กายก็ฉันนั้นเหมือนกัน กล่าวคือ กายเปรียบเหมือนเกวียน เพราะเป็นสิ่งที่ไม่รู้เรื่องอะไรว่าโยธาคูที่เกิดจากกิริยา คือ การคิดของจิต เปรียบเหมือนวัว จิตเปรียบเหมือนคนขับเกวียน เมื่อจิตเกิดความคิดขึ้นก่อนว่า จักเดิน จักยืน จักนั่ง จักนอน แล้วความคิดนั้นก็ทำให้วาโยธาคูเกิดการผลัดกัน เปรียบเหมือนคนขับเกวียนขับวัวให้เดิน การเดินของวัวก็ทำให้เกวียนเดินไปจะนั้น ดังนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า การเดิน การยืน การนั่ง การนอน นั้นเป็นไปด้วยการผลัดกันแห่งวาโยธาคูที่เกิดจากกิริยา คือการคิดของจิต เป็นเหมือนการเดิน การหยุดของเกวียนที่เป็นไปด้วยการลาก การหยุดของวัวที่ทำตามคำสั่งของคนขับเกวียนจะนั้น

ข้อที่ควรกำหนดเป็นพิเศษในเรื่องนี้คือ สติที่กำหนดกิริยาบถ ๔ เป็นทุกขสังขะ ตัณหาอันมีมาก่อนซึ่งทำให้สตินั้นผุดขึ้น เป็นสมุทัยสังขะ การที่ตัณหาและสติทั้งสองนั้นไม่ดำเนินไป เป็นนิโรธสังขะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์เป็นมัคคสังขะ ภิกษุชวนชายด้วยอำนาจสังขะ ๔ อย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลुकความดับทุกข์ เพราะฉะนั้นวิธีนี้จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

(๓) สัมปชัญญูปัพพะ หมวดว่าด้วยสัมปชัญญะ

คุณภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้กระทำความรู้ตัวอยู่ในการก้าวไปข้างหน้า ในการถอยกลับหลัง เป็นผู้กระทำความรู้ตัวอยู่ในการดูแล ในการเหลียวดู, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวอยู่ในการก้าวเข้า ในการเหยียดออก (ซึ่งอวัยวะ) เป็นผู้กระทำความรู้ตัวอยู่ในการครองสังฆาฏิอุ้มบาตรและครองจีวร, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวอยู่ในการกิน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้มรส, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวอยู่ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวอยู่ในการเดิน การยืน การนั่ง การนอนหลับ การตื่น การพูด การนิ่ง

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาภายในภายในอยู่บ้าง พิจารณาภายนอกภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งรูปจันทร์) ในภายในอยู่บ้าง พิจารณาความเกิดขึ้นและเสื่อมไปในภายในอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุนั้น ตั้งสติไว้มันว่า "กายมีอยู่" ดังนี้ เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณาสัยไม่ได้ ทั้งเป็นผู้ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาภายในภายในอยู่ แม้ด้วยประการ ดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

การใช้สติสัมปชัญญะกำหนดการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับหลัง การดูแล การเหลียวดู การก้าวเข้า การเหยียดออก อย่างนี้เป็นการกำหนดอิริยาบถปานกลาง ส่วนการใช้สติกำหนดการเดิน การยืน การนั่ง การนอนหลับ การตื่น อย่างนี้เป็นการกำหนดอิริยาบถย่อย โดยกำหนดรู้ว่า "กายมีอยู่" คือใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้ว่า มีอยู่แต่กายเท่านั้น สัตว์ไม่มีบุคคลไม่มี บุรุษไม่มี สตรีไม่มี อตตานิไม่มี สิ่งเนื่องด้วยอัตตานิไม่มี ตัวกูไม่มี ใคร ๆ ก็ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีใครก้าวไปข้างหน้า ถอยกลับข้างหลัง ฯลฯ มีแต่กาย (รูปธรรม) เท่านั้น การกำหนดรู้อย่างนี้ ก็เพื่อสลัดออกซึ่งสัตตอุปัทธาธิ และอัตตัตถัญญา และการกำหนดรู้นั้นเป็นกรรมฐานและเป็นการเจริญสติปัญญาด้วย

ในการเจริญกรรมฐานโดยพยายามให้มีสติสัมปชัญญะในอิริยาบถย่อยทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นนั้น ต้องทำให้ติดต่อกัน โดยไม่ปราศจากสติสัมปชัญญะในทุกอิริยาบถ สัมปชัญญะ นั้นมี ๔ อย่าง คือ

- (๑) สาทถกสัมปชัญญะ ปัญญากำหนดรู้สิ่งที่มีประโยชน์
- (๒) สัมปายสัมปชัญญะ ปัญญากำหนดรู้สิ่งที่เป็นความสบาย
- (๓) โจรสัมปชัญญะ ปัญญากำหนดรู้ที่โจรอันเป็นประโยชน์
- (๔) อสัมโมหสัมปชัญญะ ปัญญากำหนดรู้ด้วยไม่หลงในทุกอิริยาบถ+

การจะก้าวไปข้างหน้าหรือถอยกลับ เป็นต้น เมื่อรู้จักกำหนดเอาแต่สิ่งที่มีประโยชน์ หรือมองหาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติธรรม เช่นการได้เห็นพระเจดีย์ เห็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้น ชื่อว่ามีศาทถสัมปชัญญะ เมื่อรู้จักกำหนดเอาแต่สิ่งที่เป็นสัปปาย คือ เป็นอารมณ์ที่สบาย ไม่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม เช่นการได้เห็นคนไหว้พระเจดีย์ที่มีระเบียบเรียบร้อย น่าชื่นใจ เป็นต้น ชื่อว่ามีสัปปายสัมปชัญญะ เมื่อรู้จักกำหนดอารมณ์ ธรรมเนียม โดยไม่ยอมทิ้งธรรมเนียมในคราวเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ รู้จักถือเอาประโยชน์ในการปฏิบัติ ธรรม ขณะที่เที่ยวไปนั้น ชื่อว่ามีโคจรสัมปชัญญะ เมื่อรู้จักกำหนดรู้เท่าทันสภาวะว่าในการ ก้าวไปข้างหน้า เป็นต้นนั้น รูปนามก็แปรไปทุกขณะ โดยไม่หลงลืมในอริยาบถย่อย มีการ ก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นดังกล่าวมานี้ ชื่อว่ามีอัมมโหมสัมปชัญญะ

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติที่ระคองสัมปชัญญะ เป็นทุกขสังขะ ตัณหาอันมีมาแต่ก่อนที่ทำให้สตินั้นเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสังขะ การที่สติและตัณหาทั้งสองไม่ ดำเนินไป เป็นนิโรธสังขะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็น มัคคสังขะ ภิกษุชวนชวายุด้วยอำนาจสังขะ ๔ อย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลุลความดับทุกข เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกขได้

(๔) ปฏิภูมปีพะพพะ หมวดว่าด้วยสิ่งปฏิภูม

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาดูกายนี้แหละ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง ซึ่งมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่าในกายนี้มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก (และมันสมอง) ใจ หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนไถ มีปากสองข้าง บรรจุเต็มด้วยธัญชาติต่าง ๆ เช่น ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง งา ข้าว บรุษผู้มีตาดี แก่ไถนั้นออกตรวจดู ก็จะรู้ว่า พวกนี้ข้าวสาลี พวกนี้ข้าวเปลือก พวกนี้ถั่วเขียว พวกนี้ถั่วเหลือง พวกนี้

พวกนี้ข้าวสาร แม้นันใด คูกริกษุทั้งหลาย กิกษุก็เป็นอย่างนั้นเช่นกัน มาพิจารณาดูกายนี้แหละ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปเบื้องต้น ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง ซึ่งมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่าในกายนี้มีผม ขน เล็บ ฯลฯ ไขข้อ น้ำมูตร

กิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาดูความเกิดขึ้น (แห่งรูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาดูความเสื่อมไป (แห่งรูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาดูทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่ากิกษุนั้น ตั้งสติมั่นอยู่ว่า "กายมีอยู่" ดังนี้ เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทวิฏฐิอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก ด้วยดังกล่าวมาจะนี้

คูกริกษุทั้งหลาย กิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายอยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

การใช้สติกำหนดพิจารณาภายในให้เห็นเป็นของปฏิกูล โดยให้เห็นว่าส่วนต่าง ๆ ของร่างกายซึ่งเรียกว่า อากาโร ๓๒ อันมี ผม ขน เล็บ เป็นต้นนั้น แต่ละส่วนล้วนเป็นของไม่สะอาด เป็นของสกปรกโสโครก เพื่อเพิกถอนสุกตัญญา คือ ถอนความสำคัญคิดว่าเป็นของสวยงาม ทั้งส่วนต่าง ๆ ของร่างกายนั้นเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องดับไป และให้เห็นว่า "กายมีอยู่" คือมีอยู่แต่กาย (รูปธรรม) เท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรี ไม่มีอตตา ไม่มีสิ่งที่เนื่องด้วยอตตา ไม่มีตัวกู ไม่มีอวัยวะของใคร ใคร ๆ ก็ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีอะไรสวย ไม่มีอะไรงาม ไม่มีอะไรจริงจังยั่งยืน มีแต่กาย (รูปธรรม) ซึ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งสิ้น

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติที่กำหนดอากาโร ๓๒ นั้น เป็นทุกขสัจจะ ตัณหาอันมีมาก่อนซึ่งทำให้สตินั้นผุดขึ้น เป็นสมุทัยสัจจะ การที่ค้นหาและสติทั้งสองอย่างนั้นไม่ดำเนินไป เป็นนิโรธสัจจะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย มินิโรธเป็น

อารมณ์ เป็ฯมักคัสจะ ภิกษุขวนขวายด้วยอำนาจสังขะ ๔ อย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลुकความดับทุกขั เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกขัได้

(๕) ธาตุปีพะพะ หมวคว่าด้วยธาตุ ๔

คูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุกายนี้แหละ ตามที่ดำรงอยู่ ตามที่ตั้งอยู่ โดยความเป็นธาตุ ๔ ว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่ คูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนคนฆ่าวัว หรือลูกมือของคนฆ่าวัว ผู้มีทักษะ ครั้นฆ่าแม่วัว แล้ว นั่งฆ่าแหละเนื้อออกเป็นชิ้น ๆ นั่งจำหน่ายอยู่ ณ ทางใหญ่ ๔ แพร่ง แม้นันใด คูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็เป็นอย่างนั้นเช่นเดียวกัน ย่อมพิจารณาคุกายนี้แหละ ตามที่ดำรงอยู่ ตามที่ตั้งอยู่ โดยความเป็นธาตุ ๔ ว่าในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุกายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาคุกายในกายภายนอก อยู่บ้าง พิจารณาคุความเสื่อมไป (แห่งรูปขันธ) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาคุทั้งความ เกิดขึ้นและความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "กายมีอยู่" ดังนี้ เพียงเพื่อกความรู้ เพียงเพื่อกความ ระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ตัดหาและทฎฐิอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมา ฉะนี้

คูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุกายในกายอยู่ แม้ด้วยประการ ดังกล่าวมานี้

อรรถาธิบาย

การใช้สติกำหนดธาตุทั้ง ๔ นั้น เป็นการกำหนดสภาวะที่แท้จริงของกาย ซึ่งมีแต่ เพียงธาตุ ๔ เท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรี ไม่มีอัตตา ไม่มีสิ่งเนื่องด้วย อัตตา ไม่มีตัวกู ไม่มีของกู ใคร ๆ ก็ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่สมมติว่า สัตว์ ว่าคน นั้นที่แท้ก็คือธาตุ ๔ นั้นเอง วิธีการพิจารณาคุธาตุ ๔ ในกายนั้น เบื้องต้นให้กำหนดดังนี้

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติที่กำหนดธาตุ ๔ เป็นทุกขสังขะ ตัณหาอันมีมาก่อน ซึ่งทำให้สตินั้นเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสังขะ การที่ตัณหาและสติทั้งสองนั้นไม่ดำเนินไปเป็นนิโรธสังขะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธ เป็นอารมณ์ เป็นมัคคสังขะ ภิกษุขวนขวาย ด้วยอำนาจสังขะ ๔ อย่างนั้นแล้ว ย่อมบรรลุมรรคความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

(๖) นวสิวถิกายปีพพะ หมวดว่าด้วยป่าช้า ๕

(๑) คูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นศพที่ตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน ตายแล้ว ๓ วันบ้าง เป็นศพจิ้งอืด มีสีเขียวอืด มีน้ำหนองไหลเยิ้ม แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุพึงนำเอากายนี้เข้าไปเปรียบกับศพว่า แม้กายนี้อีกมีกรรมตาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น ไม่พ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้

ภิกษุผู้เป็นพิจารณาภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาภายในกายภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาภายในกายทั้งภายในและนอกอยู่บ้าง พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งรูปจันทร์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งรูปจันทร์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่า ภิกษุนั้น ตั้งสติไว้มั่นว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความรู้สึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่มีคัมมันอะไร ๆ ในโลกด้วยดังกล่าวมา ฉะนั้น

คูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาภายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้

(๒) คูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นศพที่พวกกาจิกกินบ้าง พวกแร้งจิกกินบ้าง พวกเหยี่ยว (หรือพวกนกตระกูลใหญ่) จิกกินบ้าง พวกสุนัขบ้าง พวกสุนัขจิ้งจอกกัดกินบ้าง พวกหนอนซอน ไชกินบ้าง แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุนั้น นำกายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า แม้กายนี้อีกมีกรรมตาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น ไม่พ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาภายในภายในอยู่บ้าง พิจารณาภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาภายในภายในและภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งรูปจันท์) ในภายในอยู่บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งรูปจันท์) ในภายในอยู่บ้าง พิจารณาทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในภายในอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความละรึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณาสัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาภายในภายในอยู่ด้วยประการดังกล่าวนี้ บ้าง

(๓) ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เหลือแต่โครงกระดูก มีเนื้อและเลือด (ติดอยู่) มีเอ็นรัดอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุนั้น นำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า แม้กายนี้ก็มิธรรมดาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น ไม่พ้นความเป็นอย่างนั้น ไปได้

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาภายในภายในอยู่บ้าง พิจารณาภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งรูปจันท์) ในภายในอยู่บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งรูปจันท์) ในภายในอยู่บ้าง พิจารณาทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในภายในอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณาสัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้

(๔) ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เหลือแต่โครงกระดูก ไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะอยู่ มีเอ็นรัดอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุนั้นนำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า แม้กายนี้ก็มิธรรมดาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น ไม่พ้นความเป็นอย่างนั้น ไปได้

ภิกษุนั้น เป็นผู้พิจารณาภายในภายในอยู่บ้าง พิจารณาภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาภายในภายในและภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งรูปจันท์) ในภายในอยู่บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งรูปจันท์) ในภายในอยู่บ้าง พิจารณาทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในภายในอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุ นั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความสะดวก
ได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณวิสัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมานี้
คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายอยู่ด้วยประการดังกล่าวนี้
บ้าง

(๕) คุณภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เหลือ
แต่โครงกระดูก ไม่มีเนื้อและเลือดแล้ว มีแต่เอ็นรึงรัดอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุ นั้น นำ
เอาภายในนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า แม้ภายในนี้ก็มีธรรมดาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น
ไม่พ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้

ภิกษุ นั้น เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายภายใน
นอกอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่ง
รูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งรูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณา
ทั้งความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุ นั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความสะดวก
ได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณวิสัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมานี้
คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายอยู่ด้วยประการดังกล่าวนี้
บ้าง

(๖) คุณภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เหลือ
แต่ก่อนกระดูกทั้งหลาย สีขาวเหมือนสังข์ แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุ นั้น นำเอาภายในนี้แหละเข้าไป
เปรียบว่า แม้ภายในนี้ก็มีธรรมดาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น ไม่พ้นความเป็น
อย่างนั้นไปได้

ภิกษุ เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายภายใน
อยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่ง
รูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งรูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณา
ทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่า ภิกษุ นั้นตั้งสติไว้มันว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึก
ได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณาสัจไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายอยู่ ด้วยประการดังนี้บ้าง
(๘) ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เหลือ
แต่ก่อนกระดูกทั้งหลาย กองอยู่ด้วยกันเกินกว่าปีมาแล้ว แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุ นั้นเอา
กายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า แม้กายนี้ก็มีธรรมดาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น
ไม่พ้นความเป็นอย่างนั้น ไปได้

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายภายนอก
อยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้พิจารณาดูความเกิดขึ้น (แห่ง
รูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาดูความเสื่อมไป (แห่งรูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณา
ดูทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุ นั้นตั้งสติไว้มันว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึก
ได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณาสัจไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้
บ้าง

(๙) ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เหลือ
แต่ก่อนกระดูกทั้งหลาย สะเปื่อยเป็นจุณ แม้ด้วยอาการอย่างใด ภิกษุ นำเอากายนี้เข้าไปเปรียบว่า
แม้กายนี้แหละก็มีธรรมดาต้องเป็นอย่างนั้น มีภาวะต้องเป็นอย่างนั้น ไม่พ้นความเป็นอย่างนั้น
ไปได้

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายภายในอยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายภายนอก
อยู่บ้าง พิจารณาดูภายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้พิจารณาดูความเกิดขึ้น
(แห่งรูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณาดูความเสื่อมไป (แห่งรูปขันธ์) ในกายอยู่บ้าง พิจารณา
ดูทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในกายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุ นั้นตั้งสติไว้มันว่า "กายมีอยู่" เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึก
ได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทักขณาสัจไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาดูภายในกายอยู่ ด้วยประการดังนี้บ้าง

อรรถาธิบาย

การใช้สติกำหนดพิจารณาดูซากศพในหมวดว่าด้วยป่าช้า ๕ อย่างนี้ ก็เพื่อจะให้เกิดความรู้ตามสภาวะที่แท้จริงของรูปกายว่า เมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องตาย ต้องกลายเป็นศพ เป็นอย่างนี้ทุกคน โดยนึกเปรียบเทียบกับซากศพต่าง ๆ เอารูปกายของเราเข้าเปรียบกับซากศพก็จะพบความจริงว่า ตัวเราก็จะต้องเป็นซากศพอย่างที่เขาอยู่นั้นอย่างแน่นอน หนีไม่พ้นแน่นอน และให้เห็นว่า "กายมีอยู่" คือมีอยู่แต่กาย (รูปธรรม) เท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรี ไม่มีอตตา ไม่มีสิ่งที่เนื่องด้วยอตตา ไม่มีตัวกู ไม่มีของกู ใคร ๆ ก็ไม่มีมีอยู่แต่กาย (รูปธรรม) ซึ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อพิจารณาดูอย่างนี้ ก็จะไม่ต้องค้นหาในเรื่องรูปกาย จะไม่มีความเห่หาคิดในเรื่องรูปกาย จะไม่มีการยึดมั่นถือมั่นในรูปกาย จิตใจจะสงบเป็นสมาธิ

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติกำหนดดูซากศพในหมวดนี้ เป็นทุกข์สังขจะ ตัณหาอันมีมาก่อนที่ทำให้สติเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสังขจะ การที่ค้นหาและสติทั้งสองนั้น ไม่ดำเนินไป เป็นนิโรธสังขจะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธ เป็นอารมณฺ์ เป็นมกคสังขจะ ภิกษุขวนขวายด้วยอำนาจสังขจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ เพราะฉะนั้นวิธีนี้จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

ฐานอารมณฺ์

ในกายนุปัสสนานี้มีฐานแห่งอารมณฺ์ ๑๔ ฐาน คือ

๑. อานาปานปัพพะ ๑ ฐาน
๒. อิริยาปถปัพพะ ๑ ฐาน
๓. สติสัมปชัญญูปปัพพะ ๑ ฐาน
๔. ปฏิกุสปัพพะ ๑ ฐาน
๕. ธาตุปัพพะ ๑ ฐาน
๖. นวสิวถิกายปัพพะ ๕ ฐาน

ใน ๑๔ ฐานนี้ ฐานที่ ๑ กับฐานที่ ๔ รวม ๒ ฐานนี้เป็นอัปนากรรมฐาน คือ เป็นกรรมฐานที่ส่งผลให้บรรลุอัปนาสมาธิได้ ส่วนอีก ๑๒ ฐานนั้น เป็นอุปจารกรรมฐาน คือ เป็นกรรมฐานที่ส่งผลให้บรรลุเพียงอุปจารสมาธิเท่านั้น

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

สติปัฏฐาน ๔ (ต่อ)

เวทนาานุปัสสนา

คุณกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเวทนาทั้งหลายอยู่อย่างไร? คุณกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ (เป็นผู้มีปกติพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่อย่างนี้คือ)

(๑) เมื่อเสวยสุขเวทนา (คือความรู้สึกเป็นสุข) ก็กำหนดรู้ว่าเสวยสุขเวทนา

(๒) เมื่อเสวยทุกขเวทนา (คือความรู้สึกเป็นทุกข์) ก็กำหนดรู้ว่าเสวยทุกขเวทนา

(๓) เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา (คือความรู้สึกไม่เป็นสุขไม่เป็นทุกข์) อันได้แก่

อุเบกขาเวทนา (คือรู้สึกเฉย ๆ) ก็กำหนดรู้ว่าเสวยอทุกขมสุขเวทนา

(๔) เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็กำหนดรู้ว่าเสวยสุขเวทนามีอามิส

(๕) เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็กำหนดรู้ว่าเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส

(๖) เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็กำหนดรู้ว่าเสวยทุกขเวทนามีอามิส

(๗) เมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็กำหนดรู้ว่าเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส

(๘) เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็กำหนดรู้ว่าเสวยอทุกขมสุขเวทนามี

อามิส

(๙) เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็กำหนดรู้ว่าเสวยอทุกขมสุขเวทนา

ไม่มีอามิส

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อันเป็นภายในอยู่บ้าง พิจารณา
เวทนาในเวทนาทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายใน

และภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้ที่มีปกติพิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งเวทนา) ในเวทนาทั้งหลายอยู่ บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งเวทนา) ในเวทนาทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในเวทนาทั้งสองอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุหนึ่งตั้งสติไว้มั่นว่า "เวทนามีอยู่" ดังนี้ เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทฤษฎีอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก ด้วย ดังกล่าวมาจะนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ที่มีปกติพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ด้วย ประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

การใช้สติกำหนดพิจารณาเวทนานั้น เป็นการกำหนดให้รู้สภาวะที่แท้จริงของเวทนา เพื่อสกัดออกซึ่งสังตูปัลลธิ (คือความยึดถือว่าเป็นสัตว์เป็นคน) และเพื่อเพิกถอนอัตตสัญญา (คือความสำคัญผิดว่ามีอัตตา) โดยพิจารณาให้เห็นว่า เวทนานั้นก็สักแต่ว่าเป็นความเสวย อารมณ์ ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรี ไม่มีอัตตา ไม่มีใคร ๆ เป็นผู้เสวย ทั้ง เวทนานั้นก็มีเจ้าของใคร ๆ ทั้งสิ้น เมื่อมีผัสสะเป็นเหตุแล้ว เวทนาจึงย่อมเกิดขึ้น ในเรื่องการเสวยเวทนานี้ ควรเข้าใจไว้ด้วยว่า แม้เด็กทารกทั้งหลายที่นอนแบเบาะอยู่ เมื่อเสวยสุขเวทนา เช่นในเวลาดื่มนมเป็นต้น หรือเสวยทุกขเวทนา เช่นในเวลาถูกยุงกัดเป็นต้น ก็รู้ว่าตนเป็นสุข หรือเป็นทุกข์ แต่ความรู้ของเด็กทารกนี้ไม่สามารถสกัดออกซึ่งสังตูปัลลธิ ไม่สามารถเพิกถอนอัตตสัญญาได้ จึงไม่เป็นกรรมฐาน ไม่เป็นการเจริญสติปัญญา ส่วนความรู้ของภิกษุผู้พิจารณาเวทนาโดยวิธี ๕ อย่างนี้ ย่อมสามารถสกัดออกซึ่งสังตูปัลลธิ และสามารถเพิกถอนอัตตสัญญาได้ จึงเป็นกรรมฐานและเป็นการเจริญสติปัญญาด้วย

ที่ว่า เวทนา หมายความว่า ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เฉพาะอย่าง ๆ ที่ว่า ในเวทนาทั้งหลาย หมายความว่าบรรดาเวทนาทั้งหมด เช่น เวทนา ๓ เวทนา ๕ หรือ เวทนา ๘

ก. เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ความรู้สึกเป็นสุข ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์
อุเบกขาเวทนา ความรู้สึกเฉย ๆ

ข. เวทนา ๕ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา โสมนัสสเวทนา
ความรู้สึกดีใจ และ โทมนัสสเวทนา ความรู้สึกเสียใจ

ค. เวทนา ๘ คือ เวทนาทั้ง ๘ อย่าง ตามพระบาลีที่แปลไว้

ที่ว่าสุขเวทนามีอามิส หมายความว่า สุขเวทนาหรือโสมนัสสเวทนาที่เจือด้วย
กามคุณ ๕ คือที่อาศัยกามคุณ ๕ อันได้แก่ รูป (สี) กลิ่น เสียง รส โผฏฐัพพะ

ที่ว่าสุขเวทนาไม่มีอามิส หมายความว่า สุขเวทนาหรือโสมนัสสเวทนาไม่เจือด้วย
กามคุณ ๕ คือไม่อาศัยกามคุณ ๕ แต่อาศัยเนกขัมมวิตก คือ ความดำริออกจากกามคุณ ๕

ที่ว่าทุกขเวทนามีอามิส หมายความว่า ทุกขเวทนาหรือโทมนัสสเวทนาที่เจือด้วย
กามคุณ ๕ คือที่อาศัยกามคุณ ๕

ที่ว่าทุกขเวทนาไม่มีอามิส หมายความว่า ทุกขเวทนาหรือโทมนัสสเวทนาไม่เจือ
ด้วยกามคุณ ๕ คือไม่อาศัยกามคุณ ๕ แต่อาศัยเนกขัมมวิตก คือความดำริออกจากกามคุณ ๕

ที่ว่าอุเบกขามสุขเวทนามีอามิส หมายความว่า อุเบกขาเวทนาที่เจือด้วยกามคุณ ๕
คือที่อาศัยกามคุณ ๕

ที่ว่าอุเบกขามสุขเวทนาไม่มีอามิส หมายความว่า อุเบกขาเวทนาที่เจือด้วย
กามคุณ ๕ คือไม่อาศัยกามคุณ ๕ แต่อาศัยเนกขัมมวิตก คือ ความดำริออกจากกามคุณ ๕

ที่ว่า ในเวทนาทั้งหลายอันเป็นภายในนั้น หมายความว่า เวทนาอันสมมติว่าเป็น
ของตน ที่ว่าในเวทนาทั้งหลายอันเป็นภายนอก นั้น หมายความว่า เวทนาอันสมมติว่าเป็น
ของคนอื่น

ขณะใดได้เสวยเวทนาชนิดใดในเวทนาทั้ง ๘ อย่างนั้น ก็ให้มีสติกำหนดรู้ทันเวทนา
เหล่านั้น พร้อมทั้งความเกิดขึ้นและความดับ (เสื่อมไป) ของเวทนาและเหตุเกิดของเวทนานั้น

การเอาสติกำหนดจ้องดูเวทนาอยู่อย่างนี้ จินตใจเป็นสมาธิและให้เกิดปัญญาพิจารณาเห็น
เวทนาเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชื่อว่าเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ ก็คือ สติที่กำหนดเวทนาเป็นทุกขสังขะ
ตัณหาอันมีมาก่อนซึ่งทำให้สติเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสังขะ การที่ตัณหาและสติทั้งสองนั้นไม่ดำเนิน
ไป เป็นนิโรธสังขะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธเป็นอรมณ เป็นมัคคสังขะ
ภิกษุชวนชายด้วยอำนาจสังขะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุลความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงเป็น
มุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

บทที่ ๔

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

สติปัฏฐาน (ต่อ)

จิตตานุปัสสนา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาจิตในจิตอยู่อย่างไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ (เป็นผู้มีปกติพิจารณาจิตในจิตอยู่อย่างนี้ คือ)

- (๑) จิตมีราคะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตมีราคะ
- (๒) จิตปราศจากราคะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตปราศจากราคะ
- (๓) จิตมีโทสะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตมีโทสะ
- (๔) จิตปราศจากโทสะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตปราศจากโทสะ
- (๕) จิตมีโมหะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตมีโมหะ
- (๖) จิตปราศจากโมหะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตปราศจากโมหะ
- (๗) จิตหดหู่ ก็กำหนดรู้ว่าจิตหดหู่
- (๘) จิตฟุ้งซ่าน ก็กำหนดรู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน
- (๙) จิตเป็นมหัคคตะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตเป็นมหัคคตะ
- (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็กำหนดรู้ว่าจิตไม่เป็นมหัคคตะ
- (๑๑) จิตเป็นสอตุตตระ ก็กำหนดรู้ว่าจิตเป็นสอตุตตระ
- (๑๒) จิตเป็นอนตุตตระ ก็กำหนดรู้ว่าจิตเป็นอนตุตตระ
- (๑๓) จิตเป็นสมาธิ ก็กำหนดรู้ว่าจิตเป็นสมาธิ
- (๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ ก็กำหนดรู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ
- (๑๕) จิตหลุดพ้น ก็กำหนดรู้ว่าจิตหลุดพ้น
- (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น ก็กำหนดรู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาจิตในจิตภายในอยู่บ้าง พิจารณาจิตในจิตภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งจิต) ในจิตอยู่บ้าง พิจารณาความดับ (แห่งจิต) ในจิตอยู่บ้าง พิจารณาทั้งความเกิดขึ้นและความดับในจิตอยู่บ้าง

หรือว่า ภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "จิตมีอยู่" ดังนี้ ก็เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทฤษฎีอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก ด้วยดังกล่าวมานี้

คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาจิตในจิตอยู่ ด้วยประการดังกล่าวมานี้

อรรถาธิบาย

การใช้สติกำหนดพิจารณาจิตนั้น เป็นการกำหนดให้รู้สภาวะของจิตเพื่อสลัดออกซึ่ง สัตตอุปัลลธิ (คือความยึดถือว่าเป็นสัตว์ เป็นคน) เพื่อเพิกถอนอหัตตัตถัญญา (ความสำคัญผิดว่าจิตเป็นอัตตา) โดยให้เห็นว่า จิตนั้นจะเป็นจิตชนิดใดก็ตาม ก็ย่อมจะมีการเกิดขึ้นและดับไป ใช้สติกำหนดจ้องจิตอยู่อย่างนี้ ทั้งภายในคือจิตของตน ก็ย่อมจะมีการเกิดขึ้นและดับไป ใช้สติกำหนดจ้องจิตอยู่อย่างนี้ ทั้งภายนอก คือจิตของคนอื่น ตามโอกาสที่จะทำได้ จนจิตใจเป็นสมาธิและเกิดปัญญาพิจารณาเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นการเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ที่ว่าจิตมีระคะ หมายความว่า จิตประกอบด้วยความกำหนดย่อมใจ ได้แก่ โลกมุขจิต ๘ คือ

(๑) โสทิส อสงฺขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจในการทำบาป ประกอบด้วย มิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๒) โสทิส สสงฺขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจในการกระทำบาป ประกอบด้วย มิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๓) โสทิว อสงฺขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจในการกระทำบาป ปราศจาก มิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๔) โสทิวี สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจในการกระทำบาป ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๕) อุทิสฺ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๖) อุทิสฺ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๗) อุทิวี อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับอุเบกขา ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๘) อุทิวี สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับอุเบกขา ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งกระตุ้นให้คิด

ที่ว่า จิตปราศจากราคะ หมายถึงจิตที่ปราศจากโลภมูลจิต ๘ นั้น อันได้แก่ กุศลจิต และอัพยาทจิตฝ่ายโลกิยะ กล่าวคือ กามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ (ทั้ง ๑๗ นี้ เป็นกุศลจิตฝ่ายโลกิยะ) กามาวจรกุศลวิบากจิต ๘ รูปาวจรวิบากจิต ๕ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ (ทั้ง ๑๗ นี้ เป็นอัพยาทจิตฝ่ายโลกิยะ)

ที่ว่าจิตมีโทสะ หมายความว่าจิตประกอบด้วยความโกรธ ได้แก่ โทสมูลจิต ๒ คือ

(๑) โทมนสฺสสหคฺตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเสียใจ ประกอบด้วยความขัดเคืองใจ ไม่มีสิ่งกระตุ้นให้คิด โกรธ

(๒) โทมนสฺสสหคฺตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเสียใจ ประกอบด้วยความขัดเคืองใจ มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด โกรธ

ที่ว่าจิตปราศจากโทสะ หมายถึงจิตที่ปราศจากโทสมูลจิต ๒ นั้น อันได้แก่กุศลจิต และอัพยาทจิตฝ่ายโลกิยะ

ที่ว่าจิตปราศจากโทสะ หมายถึงจิตที่ปราศจากโทสมูลจิต ๒ นั้น อันได้แก่กุศลจิต และอัพยาทจิตฝ่ายโลกิยะ

ที่ว่าจิตมีโมหะ หมายความว่า จิตประกอบด้วยความหลง ได้แก่ โมหมูลจิต ๒ คือ

(๑) อุเปกฺขา สหคฺตํ วิจิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยความลังเลใจ

(๒) อุเปกขา สหคตฺ อุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

ที่ว่าจิตปราศจากโมหะ หมายความว่า จิตที่ปราศจากโมหมูลจิต ๒ ดวง นั้น อันได้แก่กุศลจิต และอัพยาทจิตฝ่ายโลกิยะ

ที่ว่าจิตหดหู่ หมายความว่าจิตท้อแท้ มีนซึม ซบเซา ได้แก่ จิตที่ถูกถีนมิทระครอบงำ หรือตกไปสู่ถีนมิทระเนื่อง ๆ

ที่ว่าจิตฟุ้งซ่าน หมายความว่า จิตเลื่อนลอย เหม่อลอยไป อันได้แก่จิตที่ประกอบด้วยอุทฺธจฺจะ

ที่ว่าจิตเป็นมหัคคตะ แปลว่าจิตถึงความยิ่งใหญ่ ได้แก่ รูปาวจรจิต และอรูปราวจรจิต

ก. รูปาวจรจิต ได้แก่จิตในรูปฌาน ๑๕ คือ จิตในปฐมฌาน ทุคฺคิฌาน ตุคฺคิฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน (ทั้งฝ่ายกุศล วิบาก กิริยา $๓ \times ๕ = ๑๕$)

ข. อรูปราวจรจิต ได้แก่ จิตในอรูปรฌาน ๑๒ คือจิตในอากาสนันญายตนฌาน วิญญูณันญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน (ทั้งฝ่ายกุศล วิบาก กิริยา $๓ \times ๔ = ๑๒$)

ที่ว่าจิตไม่เป็นมหัคคตะ หมายความว่าจิตไม่ถึงความยิ่งใหญ่ คือจิตที่ไม่เป็นรูปาวจร และอรูปราวจร อันได้แก่กามาวจรจิต ๕๔ กล่าวคือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจร โลกณจิต ๒๔

ก. อกุศลจิต ๑๒ ได้แก่ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒

ข. อเหตุกจิต ๑๘ ได้แก่

(ก) อกุศลวิบากจิต ๗ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา

๒. โสตวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา

๓. ฆานวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา

๔. ชิวหาวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา

๕. กายวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกันทุกขเวทนา
๖. สัมปฏิจจณจิต ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๗. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา

(ข) กุศลวิบากจิต ๘ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๒. โสตวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๓. ฆานวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๔. ชิวหาวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๕. กายวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกันสุขเวทนา
๖. สัมปฏิจจณจิต ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๗. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมกันโสมนัสสเวทนา
๘. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา

(ค) กิริยาจิต ๓ คือ

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๒. มโนทวาราวชชนจิต ที่เกิดพร้อมกันอุเบกขาเวทนา
๓. หสิตุปปาทจิต ที่เกิดพร้อมกันโสมนัสสเวทนา

ค. กามาวจร โสภณจิต ๒๔ คือ มหากุศลจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘
ซึ่งมีชื่อเหมือนกันทั้ง ๓ ประเภท คือ

(๑) โสณญาณสำ อสงฺขาริก จิตที่เกิดพร้อมกันความดีใจ ประกอบด้วยญาณ
ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๒) โสณญาณสำ สสงฺขาริก จิตที่เกิดพร้อมกันความดีใจ ประกอบด้วยญาณ
มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๓) โสณญาณวิ อสฺสขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๔) โสณญาณวิ สสฺสขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๕) อุณฺณลํ อสฺสขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความวางเฉย ประกอบด้วยญาณ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๖) อุณฺณลํ สสฺสขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความวางเฉย ประกอบด้วยญาณ มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๗) อุณฺณวิ อสฺสขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความวางเฉย ปราศจากญาณ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๘) อุณฺณวิ สสฺสขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความวางเฉย ปราศจากญาณ มีสิ่งกระตุ้นเตือน

ที่ว่า จิตเป็นสอฺตฺตระ แปลว่า จิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ กามาวจรจิต

ที่ว่า จิตเป็นอนฺตฺตระ แปลว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ รุปาวจรจิต และ อรูปาวจรจิต

บทที่ ๕

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

สติปฏิฐาน ๔ (ต่อ)

ฉัมมานุปัสสนา

๑. นีวรณปีพพะ หมวดว่าด้วยนินวณ ๕

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่อย่างไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้เป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ในนินวณ ๕ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมทั้งหลาย คือ ในนินวณ ๕ อยู่ อย่างไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ (เป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมทั้งหลายคือ ในนินวณ ๕ อยู่อย่างนี้ คือ)

(๑) กามฉันทะ ความพอใจในกามคุณ ๕ : เมื่อกามฉันทะภายในจิตมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า "กามฉันทะภายในจิตของเรามีอยู่" หรือเมื่อกามฉันทะภายในจิตไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า "กามฉันทะภายในจิตของเราไม่มี" และกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว จะละได้ด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้โดยประการนั้นด้วย กามฉันทะที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย

(๒) พยาบาทะ ความคิดปองร้ายเขา : เมื่อพยาบาทภายในจิตมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า "พยาบาทภายในจิตของเรามีอยู่" หรือเมื่อพยาบาทภายในจิตไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า "พยาบาทภายในจิตของเราไม่มี" และพยาบาทที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย พยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วจะละได้ด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย พยาบาทที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย

(๓) ถีนมิทธะ ความท้อแท้และความง่วงเหงาเซื่องซึม : เมื่อถีนมิทธะภายในจิตมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า "ถีนมิทธะภายในจิตของเรามีอยู่" หรือ เมื่อถีนมิทธะภายในจิตไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า "ถีนมิทธะภายในจิตของเราไม่มี" และถีนมิทธะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย ถีนมิทธะที่เกิดขึ้นแล้วจะละได้ด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย ถีนมิทธะที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย

(๔) อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ : เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะภายในจิตมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า "อุทธัจจกุกกุจจะภายในจิตของเรามีอยู่" หรือเมื่ออุทธัจจกุกกุจจะภายในจิตไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า "อุทธัจจกุกกุจจะภายในจิตของเราไม่มี" และอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย อุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดขึ้นแล้ว จะละได้ด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย อุทธัจจกุกกุจจะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย

(๕) วิจิกิจฉา ความสงสัย : เมื่อวิจิกิจฉาภายในจิตมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า "วิจิกิจฉาภายในจิตมีอยู่" หรือเมื่อวิจิกิจฉาภายในจิตไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า "วิจิกิจฉาภายในจิตของเราไม่มี" และวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้น วิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้ว จะละได้ด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย วิจิกิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยประการใด ย่อมกำหนดรู้ด้วยประการนั้นด้วย

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง พิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้ที่มีปกติพิจารณาคุณความเกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาคุณความเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาคุณทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุเหล่านั้นตั้งสติไว้มันว่า "ธรรมทั้งหลายมีอยู่" ดังนี้ก็เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทิวฏฐิตายไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้

คูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้พิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือในนิวรรณ์ ๕ อยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

๑. กามฉันทะ

เหตุเกิด กามฉันทะนั้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะอโยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยไม่แยกคายในสุกนิมิต คือ การหมายใจว่างาม ในเรื่องสุกนิมิตนี้ พึงเห็นว่าทั้งความงามทั้งอารมณ์ที่งามเรียกว่า สุกนิมิต การทำในใจโดยไม่แยกคาย การทำในใจนอกกลุ่มนอกทาง การทำในใจว่าเป็นของเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง การทำในใจว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ การทำในใจว่าเป็นอรรถาในสิ่งที่เป็นอนัตตา การทำในใจว่างามในสิ่งที่ไม่งาม เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ เมื่อทำอโยนิโสมนสิการในสุกนิมิตมากเข้า กามฉันทะก็ย่อมจะเกิดขึ้นได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย สุกนิมิตมีอยู่ การทำอโยนิโสมนสิการในสุกนิมิตนั้นมากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือ ให้กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วให้มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น"

เหตุละ กามฉันทะนั้นจะละได้ด้วยอโยนิโสมนสิการในอสุกนิมิต คือ การหมายใจว่าไม่งาม ในเรื่องอสุกนิมิตนี้พึงเห็นว่า ทั้งความไม่งาม ทั้งอารมณ์ที่ไม่งาม เรียกว่า อสุกนิมิต การทำในใจโดยอุบายที่ชอบ การทำในใจโดยถูกต้อง การทำในใจว่าไม่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง การทำในใจว่าเป็นทุกข์ในสิ่งที่เป็นทุกข์ การทำในใจว่าเป็นอนัตตาในสิ่งที่เป็นอนัตตา การทำในใจว่าไม่งามในสิ่งที่ไม่งาม เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เมื่อทำอโยนิโสมนสิการในอสุกนิมิตนั้นมากเข้าก็ย่อมละกามฉันทะได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย อสุกนิมิตมีอยู่ การทำอโยนิโสมนสิการในอสุกนิมิตมากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยไม่ให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้นได้ หรือละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วได้" อีกประการหนึ่ง กามฉันทะนั้นย่อมละได้ด้วยคุณธรรม ๕ ประการ คือ

- (๑) อสุกนิมิตตสฺส อุกฺกโห การเล่าเรียนเรื่องสุกนิมิต (อสูก ๑๐)
 - (๒) อสุกภวานานูโยโค หมั่นเจริญอสุกกรรมฐาน
 - (๓) อินฺทริเยสุ กุตฺตทวารตา ควมฺมทวารในอินฺทริยฺ์ทั้ง ๖
 - (๔) โภชน มตฺตณฺณตา รู้จักประมาณในโภชนะ
 - (๕) กลฺยาณมิตฺตตา คบมิตรที่ดี
 - (๖) สປุบายกถา การกล่าวถ้อยคำอันเป็นที่สบายแก่การเจริญอสุกกรรมฐาน
- กามฉันทะที่ละได้ด้วยโยนิโสมนสิการหรือด้วยคุณธรรม ๖ ประการนี้ จะละได้เด็ดขาด ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปได้อีก จะต้องละด้วยอรหัตตมัคคญาณ

๒. พยาบาท

เหตุเกิด พยาบาทย่อมเกิดเพราะอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิต ในเรื่องปฏิฆนิมิต นี้พึงเห็นว่า ทั้งความขัดเคือง ทั้งอารมณ์แห่งความขัดเคือง เรียกว่า ปฏิฆนิมิต การทำในใจ ไม่แยกคาย การทำในใจโดยนอกกลุ่มนอกทาง การทำในใจว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง การทำในใจว่าสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ การทำในใจว่าเป็นอนัตตา ในสิ่งที่เป็นอัตตา การทำในใจในปฏิฆนิมิต เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ เมื่อทำอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิตนั้นมากเข้า พยาบาทก็ย่อมเกิดขึ้นได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆนิมิตที่มีอยู่ การทำอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิตนั้นมากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้พยาบาทที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้พยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้นแพร่หลายยิ่งขึ้น"

เหตุละ พยาบาทนั้นจะละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในเมตตเจโตวิมุตติ เมตตาทิมีในอัปฺปนาสมาธิ (คือสมาธิที่แน่วแน่หรือฌานสมาธิ) เรียกว่า เมตตเจโตวิมุตติ การทำในใจ โดยแยกคาย การทำในใจโดยถูกต้อง การทำในใจว่าไม่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง การทำในใจว่าเป็นทุกข์ในสิ่งที่เป็นทุกข์ การทำในใจว่าเป็นอนัตตาในสิ่งที่เป็นอนัตตา การทำในใจ ในเมตตเจโตวิมุตติ เรียกว่า โยสิโสมนสิการ เมื่อทำโยนิโสมนสิการในเมตตเจโตวิมุตตินั้นมากเข้าก็ย่อมจะละพยาบาทได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลายเมตตเจโตวิมุตติมีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในเมตตเจโตวิมุตตินั้นให้มากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยไม่ให้พยาบาทที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้นได้ หรือให้ละพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วได้"

อีกประการหนึ่งพยายามนั้น ย่อมละได้ด้วยคุณธรรม ๖ ประการ คือ

๑. เมตตานิमितตสุต อุกุคโห การเล่าเรียนเรื่องเมตตานิमित
 ๒. เมตตาทวานานุโยโค หมั่นเจริญเมตตากรรณฐาน
 ๓. กมมสุตตปจฺจเวกฺขณา พิจารณาให้เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน
 ๔. ปฏิสงฺขานพหุลตา หมั่นเพ่งพิจารณาทบทวนเหตุผลอยู่เสมอ
 ๕. กลฺยาณมิตฺตตา คบมิตรที่ดี
 ๖. สປฺปายกถา การกล่าวถ้อยคำอันเป็นที่สบายแก่การเจริญเมตตากรรณฐาน
- พยายามทีละได้ด้วยโยนิโสมนสิการหรือด้วยคุณธรรม ๖ อย่างนี้ จะละได้ด้วยเด็ดขาด ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปได้อีก จะต้องละด้วยอนาคามีคณญาณ

๓. ถีนมิทฺฐะ

เหตุเกิด ถีนมิทฺฐะนั้นย่อมเกิดขึ้นเพราะอโยนิโสมนสิการในอรรถ (ความไม่ยินดี) ตันที (ความคร้าน) วิชัมภิกา (การบิดกาย) ภัตตสัมมต (ความเมาข้าว) จิตตลีนัตตะ (ความหดหู่ใจ) กล่าวคือ ความเบื่อหน่าย ความไม่ชื่นชอใจ เรียกว่า อรรถ ความเกียจคร้านทางกาย ความอืดอาดทางกาย เรียกว่า ตันที ความบิดขี้เกียจ ความบิดตัวไปมา เรียกว่า วิชัมภิกา การเมาอาหาร และความกระวนกระวาย ความอืดอาดเพราะอาหาร เรียกว่า ภัตตสัมมต ความห่อเหี่ยว ความหงอยเหงาของจิต เรียกว่า จิตตลีนัตตะ เมื่อทำอโยนิโสมนสิการในเรื่องเหล่านี้มากเข้า ถีนมิทฺฐะก็ย่อมเกิดขึ้นได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย ความไม่พอใจ ความคร้าน การบิดกาย ความเมาข้าว ความหดหู่ใจ การทำอโยนิโสมนสิการในอาการเหล่านั้นมากเข้า ข้อนี้อย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้ถีนมิทฺฐะที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้ถีนมิทฺฐะที่เกิดขึ้นแล้ว ได้ดีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น"

เหตุละ ถีนมิทระนั้น จะละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธาตุทั้งหลาย คือในอาร์พภธาตุ (ความเพียรเริ่มแรก) นิกกมธาตุ (ความเพียรที่ก้าวออกไป) ปรักกมธาตุ (ความเพียรก้าวหน้า) กล่าวคือ ความเพียรเริ่มแรก ความเพียรเริ่มต้น เรียกว่า อาร์พภธาตุ ความเพียรที่มีกำลังกล้าแข็งกว่านั้นเพราะก้าวออกไปจากความเกียจคร้านแล้วเรียกว่า นิกกมธาตุ ความเพียรที่ยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีก เพราะก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้าเรื่อย ๆ เรียกว่า ปรักกมธาตุ เมื่อทำโยนิโสมนสิการ ในธาตุทั้ง ๓ นั้นมากเข้าก็ย่อมละถีนมิทระได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธาตุคือความเพียรเริ่มแรก ธาตุคือความเพียรก้าวออกไป ธาตุคือความเพียรก้าวหน้ามีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในธาตุทั้ง ๓ นั้นมากเข้า ข้อนี้อย่อมเป็นอาหารปัจจัยไม่ให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้นได้ หรือให้ถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้วได้"

อีกประการหนึ่ง ถีนมิทระนั้น ย่อมละได้ด้วยคุณธรรม ๖ ประการ คือ

๑. อติโภชนะ นิमित्तคฤคาโห คอยสังเกตนิमितในการบริโภคนกอินทรี

๒. อิริยาปถสมุปริวตตนา หมั่นสับเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ

๓. อาโลกสญญามนสิกาโร มนสิการมั่นหมายว่าเป็นแสงสว่าง

๔. อพฺโลกาสวาโส อยู่ในที่แจ้ง (กลางแปลง)

๕. กลุยามมิตตตตา คบมิตรที่ดี

๖. สปรุบายกถา การกล่าวถ้อยคำอันเป็นที่สบายแก่การประกอบความเพียร

ถีนมิทระที่ละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธาตุทั้ง ๓ หรือด้วยคุณธรรม ๖ อย่างนี้ จะละได้เด็ดขาด ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปได้อีก จะต้องละด้วยอรหัตตมัคคญาณ

๔. อุทัจจกุกุกุจะ

เหตุเกิด อุทัจจกุกุกุจะนั้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะอ โยนิโสมนสิการในความไม่สงบใจ (ใจไม่เป็นสมาธิ) เมื่อทำโยนิโสมนสิการในความไม่สงบใจนั้นมากเข้า อุทัจจกุกุกุจะก็ย่อมเกิดขึ้นได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบแห่งใจมีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในความไม่สงบแห่งใจนั้นมากเข้า ข้อนี้อย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้อุทัจจกุกุกุจะที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้อุทัจจกุกุกุจะที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้นแพร่หลายยิ่งขึ้น"

เหตุละ อุทธัจจกุกกุจะนั้น จะละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในความสงบใจ กล่าวคือสมาธิ เมื่อทำโยนิโสมนสิการในความสงบใจนั้นมากเข้า ก็ย่อมละอุทธัจจกุกกุจะ"ได้ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสงบแห่งใจมีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจนั้นมากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยไม่ให้อุทธัจจกุกกุจะที่ยังไม่เกิด มาเกิดขึ้นได้ หรือให้ละอุทธัจจกุกกุจะที่เกิดขึ้นแล้วได้"

อีกประการหนึ่ง อุทธัจจกุกกุจะนั้น ย่อมละได้ด้วยคุณธรรม ๖ ประการ คือ

๑. พหุสสุตตา ความเป็นพหุสสุต

๒. ปริปุจฉกตา หมั่นสอบถาม

๓. วินยเย ปกตัญญูตา ความรอบรู้เชี่ยวชาญในวินัย

๔. วุฑฒเสวิตา รู้จักคบหาผู้หลักผู้ใหญ่

๕. กลุยาณมิตฺตตา คบมิตรที่ดี

๖. สປฺปายกถา การกล่าวถ้อยคำอันเป็นที่สบายแก่การกำหนดรู้สิ่งทีควรและไม่ควร

อุทธัจจกุกกุจะทีละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจ หรือด้วยคุณธรรม ๖ อย่างนี้ จะละได้เด็ดขาดไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปอีก จะต้องละด้วยอนาคามีมัคคญาณ

๕. วิจิจจณา

เหตุเกิด วิจิจจณานั้น ย่อมเกิดขึ้น เพราะอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ธรรมอันเป็นเหตุแห่งความสงสัย เมื่อทำอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้นมากเข้า วิจิจจนาย่อมเกิดขึ้นได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีอยู่ การทำอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้นมากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้วิจิจจนาที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้เกิดขึ้น หรือให้วิจิจจนาที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น"

เหตุละ วิจิกิจฉานัน ย่อมละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย มีธรรมที่เป็น กุศลเป็นต้น เมื่อทำโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้นมากเข้า วิจิกิจฉานย่อมเกิดขึ้นได้ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศลมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและไม่มีโทษมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่ควรเสพและไม่ควรเสพมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่ทราวม และประณีตมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้นมากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยไม่ให้วิจิกิจฉานที่ยังไม่เกิด มาเกิดขึ้นได้ หรือให้ละ วิจิกิจฉานที่เกิดขึ้นแล้วได้"

อีกประการหนึ่ง วิจิกิจฉานัน ย่อมละได้ด้วยคุณธรรม ๖ ประการ คือ

๑. พหุสสุตตา ความเป็นพหุสสุต
๒. ปริปัญญาตา หมั่นสอบถาม
๓. วินยเย ปกตญญตา ความรอบรู้เชี่ยวชาญในวินัย
๔. อธิโมกขพหุลตา น้อมใจเชื่อให้มากเข้า
๕. กลุยาณมิตตตตา คบมิตรที่ดี
๖. สบปลายกถา การกล่าวถ้อยคำอันเป็นที่สบายแก่การกำหนดรู้คุณพระรัตนตรัย

วิจิกิจฉานที่จะได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย หรือด้วยคุณธรรม ๖ อย่างนี้ จะละได้เด็ดขาด ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปได้อีก จะต้องละด้วย โสคาปัตติมคคณฺยาณ

การใช้สติกำหนดพิจารณานិเวรณ ๕ เป็นการกำหนดให้รู้เท่าทันสภาวะที่แท้จริงของ ธรรมเหล่านั้น ซึ่งมีสภาวะเป็นอกุศล เป็นเครื่องกีดกันปิดทวงความคิด อกุศลธรรมเหล่านั้นเป็น นามธรรม เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป การเอาสติจ้องกำหนดให้รู้ เท่าทันว่า อกุศลธรรมเหล่านี้มีอยู่ในจิตหรือไม่ มันเกิดขึ้นได้อย่างไร จะละได้อย่างไร จิตใจเป็นสมาธิและเกิดสติปัญญารู้จักตามความเป็นจริง เป็นกรรมฐานและเป็นการเจริญสติ- ปัญฐานด้วย

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติที่กำหนดนิเวรณ ๕ เป็นทุกขสัจจะ ตัณหาอันมีมาก่อนที่ทำให้สตินั้นเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสัจจะ การที่ตัณหาและสติทั้งสองนั้น ไม่ดำเนิน

ไปเป็นนิโรธสังจะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมคคสังจะ
ภิกษุขวนขวายด้วยอำนาจสังจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึง
เป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

(๒) ชั้นชีพพะ หมวดว่าด้วยชั้น ๕

คุณภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย
คือในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย
คือ ในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ อย่างไร? คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ (เป็นผู้มี
ปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ อย่างนี้ คือ กำหนดรู้ว่า)

รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นของรูปเป็นอย่างนี้ ความดับไปของรูปเป็นอย่างนี้
เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นของเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับของเวทนาเป็นอย่างนี้ สัญญา
เป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งของเวทนาเป็นอย่างนี้ สัญญา
อย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ วิญญาณเป็น
อย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง พิจารณาคุณธรรมใน
ธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้พิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลาย
อยู่บ้าง พิจารณาความเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาถึงความ
ความเกิดขึ้นและความเสื่อม ไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

หรือภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "ธรรมทั้งหลายมีอยู่" ดังนี้ มีเพียงเพื่อความรู้ เพียง
เพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทิวฐิอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไรในโลกด้วย
ดังกล่าวมาดังนี้

คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือใน
อุปาทานชั้น ๕ อยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

อุปาทานชั้น ๕ แปลว่า ชั้นอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน หรือเป็นอารมณ์แห่งอุปาทาน โดยทั่วไป เรียกว่า ชั้น ๕

ที่ว่า รูปเป็นอย่างนี้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่างนี้ หมายความว่าให้พิจารณาให้เห็นชัดแจ้งว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีลักษณะเป็นอย่างนี้ ๆ มีจำนวนเท่านี้ ๆ รูปเป็นรูปธรรม มีลักษณะเป็นอย่างนี้ ๆ ชั้น ๔ นอกนี้เป็นนามธรรม มีลักษณะเป็นอย่างนี้ ๆ โดยสรุปก็คือให้เห็นว่า ชั้น ๕ มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงรูปธรรมนามธรรม หรือรูปนามซึ่งมีลักษณะเกิดขึ้นและดับไป เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยแท้

ที่ว่า ความเกิดขึ้นของรูปเป็นอย่างนี้ หมายความว่าให้กำหนดรู้ความเกิดขึ้นของรูปโดยลักษณะ ๕ อย่างคือ

๑. อวิชชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น
๒. ตณฺหาสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท เพราะตณฺหาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น
๓. กมฺมสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท เพราะกรรมเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น
๔. อาหารสมุทฺทยํ รูปสมุทฺทยํ เพราะอาหารเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น
๕. นิพฺพตฺติลภฺขณํ รูปํ นันมีลักษณะเกิดขึ้นทุกอุปปีตติขณะ

ที่ว่า ความดับไปของรูปเป็นอย่างนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความดับของรูปโดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ
๒. ตณฺหานิโรธา รูปนิโรโธ เพราะตณฺหาดับ รูปจึงดับ
๓. กมฺมฺนิโรธา รูปนิโรโธ เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ
๔. อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ
๕. วิปริณามลภฺขณํ รูปํ นันมีลักษณะดับไปทุกภังคขณะ

ที่ว่า ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความเกิดขึ้นของเวทนา โดยลักษณะ ๕ คือ

๑. อวิชชาสมุทยา เวทนาสมุทโย เพราะอวิชชาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น
๒. ตณฺหาสมุทยา เวทนาสมุทโย เพราะตณฺหาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น
๓. กมฺมสมุทยา เวทนาสมุทโย เพราะกรรมเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น
๔. ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโย เพราะผัสสะเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น
๕. นิพฺพตฺติลภฺขณา เวทนานั้นมีลักษณะเกิดขึ้นทุกอุปปีตติขณะ

ที่ว่า ความดับไปแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความดับไปแห่งเวทนา โดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชฺชานิโรธา เวทนานิโรโธ เพราะอวิชชาดับ เวทนาจึงดับ
๒. ตณฺหานิโรธา เวทนานิโรโธ เพราะตณฺหาดับ เวทนาจึงดับ
๓. กมฺมนิโรธา เวทนานิโรโธ เพราะกรรมดับ เวทนาจึงดับ
๔. ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
๕. วิปริณามลภฺขณา เวทนานั้นมีลักษณะดับไปทุกภังคขณะ

ที่ว่า ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความเกิดขึ้นแห่งสัญญา โดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชชาสมุทยา สัญญาสมุทโย เพราะอวิชชาเกิดขึ้น สัญญาจึงเกิดขึ้น
๒. ตณฺหาสมุทยา สัญญาสมุทโย เพราะตณฺหาเกิดขึ้น สัญญาจึงเกิดขึ้น
๓. กมฺมสมุทยา สัญญาสมุทโย เพราะกรรมเกิดขึ้น สัญญาจึงเกิดขึ้น
๔. ผสฺสสมุทยา สัญญาสมุทโย เพราะผัสสะเกิดขึ้น สัญญาจึงเกิดขึ้น
๕. นิพฺพตฺติลภฺขณา สัญญานั้นมีลักษณะเกิดขึ้นทุกอุปปีตติขณะ

ที่ว่า ความดับไปแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความดับไปแห่งสัญญา โดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชฺชานิโรธา สัญญานิโรโธ เพราะอวิชชาดับ สัญญาจึงดับ
๒. ตณฺหานิโรธา สัญญานิโรโธ เพราะตณฺหาดับ สัญญาจึงดับ

๑. กัมมณีโรชา สลฺยฺยานิโรโร เพราะกรรมดับ สัณฺญาจิงดับ

๔. ผสฺสนิโรชา สลฺยฺยานิโรโร เพราะผัสสะดับ สัณฺญาจิงดับ

๕. วิปริณามลกฺขณา สัณฺญานันมีลักษณะดับไปทุกภังคขณะ

ที่ว่า ความเกิดขึ้นแห่งสังขารเป็นอย่างไรนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร โดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชชาสมุทฺथा สงฺขารสมุทฺโท เพราะอวิชชาเกิดขึ้น สังขารจึงเกิดขึ้น

๒. ตณฺหาสมุทฺथा สงฺขารสมุทฺโท เพราะตณฺหาเกิดขึ้น สังขารจึงเกิดขึ้น

๓. กมฺมสมุทฺथा สงฺขารสมุทฺโท เพราะกรรมเกิดขึ้น สังขารจึงเกิดขึ้น

๔. ผสฺสสมุทฺथा สงฺขารสมุทฺโท เพราะผัสสะเกิดขึ้น สังขารจึงเกิดขึ้น

๕. นิพฺพตฺติลกฺขณา สังขารันมีลักษณะเกิดขึ้นทุกอุปปีตติขณะ

ที่ว่า ความดับไปแห่งสังขารเป็นอย่างไรนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความดับไปแห่งสังขาร โดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชชานิโรชา สงฺขารนิโรโร เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ

๒. ตณฺหานิโรชา สงฺขารนิโรโร เพราะตณฺหาดับ สังขารจึงดับ

๓. กมฺมณีโรชา สงฺขารนิโรโร เพราะกรรมดับ สังขารจึงดับ

๔. ผสฺสนิโรชา สงฺขารนิโรโร เพราะผัสสะดับ สังขารจึงดับ

๕. วิปริณามลกฺขณา สงฺขารนิโรโร เพราะผัสสะดับ สังขารจึงดับ

ที่ว่า ความเกิดขึ้นแห่งวิญญานเป็นอย่างไรนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน โดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชชาสมุทฺथा วิญฺญาณสมุทฺโท เพราะอวิชชาเกิดขึ้น วิญฺญาณจึงเกิดขึ้น

๒. ตณฺหาสมุทฺथा วิญฺญาณสมุทฺโท เพราะตณฺหาเกิดขึ้น วิญฺญาณจึงเกิดขึ้น

๓. กมฺมสมุทฺथा วิญฺญาณสมุทฺโท เพราะกรรมเกิดขึ้น วิญฺญาณจึงเกิดขึ้น

๔. นามรูปสมุทฺथा วิญฺญาณสมุทฺโท เพราะนามรูปเกิดขึ้น วิญฺญาณจึงเกิดขึ้น

๕. นิพฺพตฺติลกฺขณํ วิญฺญาณันมีลักษณะเกิดขึ้นทุกอุปปีตติขณะ

ที่ว่า ความดับไปแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ หมายความว่า ให้กำหนดรู้ความดับไปแห่งวิญญาณโดยลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑. อวิชชานิโรธา วิญญาณนิโรโธ เพราะอวิชชาดับ วิญญาณจึงดับ
๒. ตณฺหานิโรธา วิญญาณนิโรโธ เพราะตณฺหาดับ วิญญาณจึงดับ
๓. กมฺมฺนิโรธา วิญญาณนิโรโธ เพราะกรรมดับ วิญญาณจึงดับ
๔. วิปริณามลกฺขณํ วิญญาณํ นั้นมีลักษณะดับไปทุกภังคฺขณะ

โดยนัยที่กล่าวแล้ว จะเห็นได้ว่า ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งขันธ ๕ นั้น ฝั่งกำหนดรู้โดยลักษณะ ๕๐ อย่าง คือ ลักษณะเกิดขึ้น ๒๕ ลักษณะดับ ๒๕ (ขันธละ ๑๐ ลักษณะ คือ ลักษณะเกิดขึ้นขันธละ ๕ ลักษณะดับขันธละ ๕)

ข้อควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ ก็คือ สติที่กำหนดขันธ ๕ เป็นทุกขสังขจะ ตณฺหาอันมาก่อนที่ทำให้สตินั้นเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสังขจะ การที่ตณฺหาและสติทั้งสองนั้นไม่ ดำเนินไปเป็นนิโรธสังขจะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมคฺคสังขจะ ภิกษุชวนขวยด้วยอำนาจสังขจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุลความดับทุกข เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงเป็น มุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกขได้

(๓) อายุตณฺปิพพะ มหฺวคฺว่าด้วยอายุตณะ ๑๒

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ในอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีปกติ พิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ในอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ อย่างอย่างไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ (เป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรม คือ อายตนะ ภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อย่างนี้ คือ)

๑. ตากับรูป : ภิกษุนั้น กำหนดรู้จักขุด้วย กำหนดรู้รูป (สี) ทั้งหมดด้วย และตั้งโยชนํได้อาศัยจักขุและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ย่อมกำหนดรู้ตั้งโยชนํนั้นด้วย และตั้งโยชนํ

ที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมกำหนดรู้สังโยชน์นั้นด้วย และสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด
ย่อมกำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นได้ต่อไปอีกด้วยเหตุใดก็กำหนด
รู้เหตุนั้นด้วย

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง พิจารณาธรรม
ในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลายภายในและภายนอกอยู่บ้าง
เป็นผู้มีปกติพิจารณาความเกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาความ
เสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาความทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป
ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นว่า "ธรรมทั้งหลายมีอยู่" ดังนี้ ก็เพียงเพื่อความรู้
เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทวิภูฏาสัยไม่ได้ ทั้งไม่มีคัมภีร์อะไร ๆ ในโลก
ด้วย ดังกล่าวมาจะนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย คือในอายตนะ
ภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

กาใช้สติกำหนดพิจารณาอายตนะภายในอายตนะภายนอก เป็นการกำหนดให้รู้ทัน
สภาวธรรมทั้งสองอย่าง ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และ
ผัสสะก็เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ซึ่งเวทนานั้นก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหา หรือกิเลสต่าง ๆ ต่อไป
จึงสรุปลงได้ว่า อายตนะภายในและอายตนะภายนอกนั้น เป็นบ่อเกิดของสังโยชน์ คือกิเลส
เครื่องผูกมัดสัตว์ให้ติดอยู่ในสังสารวัฏตลอดไป ทั้งอายตนะเหล่านี้ก็มีใช้สัตว์ บุคคล ตัวตน
เรา เขา เป็นเพียงรูปธรรม นามธรรม ซึ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เท่านั้น ไม่มีสิ่งใด
ที่ควรยึดมั่น ถือมั่น การกำหนดรู้สภาวะแห่งอายตนะอย่างนี้ เป็นกรรมฐานและเป็นการเจริญ
สติปัฏฐานด้วย

ที่ว่า อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อายตนะ
ภายนอก ๖ ได้แก่ รูป (สี) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์

ที่ว่า กำหนดรู้จักกำหนดรู้รูป หมายความว่าให้กำหนดรู้จักประสาทตามความเป็นจริงว่า มีลักษณะและหน้าที่อย่างไร กำหนดรู้รูปตามความเป็นจริงว่ามีสภาวะเป็นอย่างไร มีลักษณะและหน้าที่อย่างไร รูปที่เกิดสมุฏฐานทั้ง ๔ คือ กรรม จิต ฤคฺ อาการ เป็นอย่างไร

ที่ว่า สังโยชน์ใดอาศัยจักและรูปทั้งสองอย่างเกิดขึ้น หมายความว่า สังโยชน์ ๑๐ คือ กามราคะ ความกำหนัดยินดีในกาม ๑ ปฏิฆะ ความขัดเคืองใจ ๑ มานะ ความถือตัว ๑ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ๑ วิจิกิจฉา ความสงสัย ๑ สิลัพพตปรามาส ความถือมั่นในศีลและพรตนอกพระพุทธศาสนา ๑ ภวราคะ ความยินดีรักใคร่ในภพต่าง ๆ อิศสา ความริษยา ๑ มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๑ อวิชชา ความไม่รู้ตัวจักรธรรม ๑ ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกมากระทบกัน เช่น รูป (สี) มากระทบจัก เป็นต้น

อาการที่สังโยชน์เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกันนั้น พึงเห็นดังนี้

เมื่อใครปรารถนาที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจมากระทบจัก (เมื่อตาเห็นรูป) เมื่อนั้น ถ้าชื่นชมยินดีกับอารมณ์นั้น กามราคะก็เกิดขึ้น เมื่อใดเกิดความขัดเคือง ไม่พอใจ ในรูปปรารถนาที่ตนไม่ปรารถนา ที่ตนเกลียดชัง เมื่อนั้นปฏิฆะก็เกิดขึ้น เมื่อใดสำคัญผิดคิดเห็นไปว่า นอกจากเราแล้ว ไม่มีใครเลยที่จะสามารถทราบอารมณ์ได้ชัดเจน เมื่อนั้นมานะก็ย่อมเกิดขึ้น เมื่อใดยึดถือรูปปรารถนา อย่างนั้นว่าเป็นของเที่ยงของยั่งยืน เมื่อนั้นทิฏฐิก็เกิดขึ้น เมื่อใดสงสัยว่าอารมณ์อย่างนี้เป็นสัตว์ หรือว่าเป็นของสัตว์หนอ ? เมื่อนั้น วิจิกิจฉาก็เกิดขึ้น เมื่อใดได้สมาทานศีลและพรต (นอกพระพุทธศาสนา) ด้วยเห็นผิดไปว่า รูปปรารถนาเห็นปานนี้ ตนอาจได้รับในภายหน้าด้วยศีลและพรตนี้ เมื่อนั้นสิลัพพตปรามาสก็เกิดขึ้น เมื่อใดปรารถนาภพว่า ขอให้รูปปรารถนาเป็นของที่ได้ง่ายแก่ตนเองในภพที่จะไปเกิดนั้น ๆ เมื่อนั้น ภวราคะก็เกิดขึ้น เมื่อใดคิดอิจฉาคนอื่น ในเมื่อผู้อื่น ได้รับอารมณ์ที่น่าพอใจ เมื่อนั้นอิศสาก็เกิดขึ้น

เมื่อใดหวางแหนอารมณ์ที่ตนได้รับอยู่ ไม่อยากให้อารมณ์นั้นแก่ใคร ๆ เมื่อนั้นมัจฉริยะก็เกิดขึ้น
เมื่อใดเกิดความโง่เขลาไม่รู้เท่าทันภาวะของอารมณ์หรือหลงใหลในอารมณ์นั้น ๆ เมื่อนั้น
อวิชชาก็เกิดขึ้น เมื่อใดได้ยินเสียง (โศตะ + เสียง) ดมกลิ่น (ฆานะ + กลิ่น) ลิ้มรส
(ชีวหา + รส) ถูกต้องโผฏฐัพพะ (กาย + โผฏฐัพพะ) รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ (มโน +
ธรรมารมณ์) สังโยชน์ก็เกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน และพึงทราบว่ อวิชชาสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น
ร่วมกับสังโยชน์อื่น ๆ ทุกอย่าง

ที่ว่า สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นได้ต่อไปอีก ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนด
รู้เหตุนั้นด้วย หมายความว่า สังโยชน์ทั้ง ๑๐ นั้นจะละได้เด็ดขาด ก็ด้วยอริยมรรคญาณ
เท่านั้น เพราะอริยมรรคสามารถประหาณสังโยชน์ได้เด็ดขาด กล่าวคือ

ก. โสตาปัตติมรรค ประหาณสังโยชน์ได้ ๕ คือ

- (๑) สักกายทิฎฐิ ความเห็นผิดว่ามีกายของตน
- (๒) วิจิกิจฉา ความสงสัยในสังจธรรม
- (๓) สีสัพพตปรามาส การยึดมั่นศีลและพรต
- (๔) อิศสา ความริษยา (หรือกามราคะที่จะพาไปสู่อบายภูมิ)
- (๕) มัจฉริยะ ความตระหนี่ (หรือปฏิฆะที่จะพาไปสู่อบายภูมิ)

ข. สกทาคามิมรรค ประหาณสังโยชน์ได้อีก ๒ คือ

- (๑) กามราคะ อย่างหยาบ
 - (๒) ปฏิฆะ อย่างหยาบ
- (อริยมรรคที่ ๒ นี้ จึงประหาณสังโยชน์ได้รวม ๗ อย่าง)

ค. อนาคามิมรรค ประหาณสังโยชน์ได้อีก ๒ อย่าง

- (๑) กามราคะ อย่างละเอียด
- (๒) ปฏิฆะ อย่างละเอียด

ง. อรหัตตมรรค ประทานสังโยชน์ได้อีก ๓ ข้อ

(๑) ภวราคะ (หรือรูปราคะ อรูปราคะ)

(๒) มานะ

(๓) อวิชา (และอุทธัจจะ)

(อริยมรรคที่ ๔ นี้ ประทานสังโยชน์ได้ รวม ๑๐ อย่าง)

สังโยชน์ที่ละได้ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง ๔ นี้ ย่อมเป็นอันเด็ดขาด ไม่มีทางจะเกิดขึ้นต่อไปได้อีกให้ดูแผนภูมิประกอบดังต่อไปนี้

แสดงให้เห็นว่า อริยมรรคที่ ๑ ประทานสังโยชน์ได้ ๕

- อริยมรรคที่ ๒ ประทานสังโยชน์ได้ ๓

- อริยมรรคที่ ๓ ประทานสังโยชน์ได้ ๓

- อริยมรรคที่ ๔ ประทานสังโยชน์ได้ ๑๐

(อักษรย่อที่ปรากฏในวงกลมรอบนอก คือ อักษรตัวแรกของสังโยชน์ เช่น ทิ = ทิฏฐิ อันได้แก่สักกายทิฏฐิเป็นต้น)

๕. ที่ว่า ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในธรรมทั้งหลาย หมายความว่า
อายตนะภายในอายตนะภายนอกนั้นมีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปอย่างเดียวกับขั้น ๕ กล่าวคือ
จักขุ + รูป, โสตะ + สัทตะ, ฆานะ + คันธระ, ชิวหา + รส, กาย + โผฏฐัพพะ ทั้ง ๑๐ นี้
เป็นรูปธรรม จึงมีลักษณะเกิดขึ้น ๕ อย่าง ลักษณะดับไป ๕ อย่างดังกล่าวแล้วในรูปขั้น
(ในขั้นปีพพะ) ส่วนใจ (มโน) เป็นวิญญูณขั้น ธรรมารมณส่วนที่เป็นรูปธรรม (สุขุม-
รูป ๑๖) เป็นรูปขั้น จึงมีลักษณะเกิดขึ้น และดับไปอย่างเดียวกับรูปขั้น ส่วนที่เป็น
นามธรรม (นอกจากนิพพาน) เป็นนามขั้น จึงมีลักษณะเกิดขึ้นและดับไปอย่างเดียวกับ
นามขั้น (ในขั้นปีพพะ)

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติที่กำหนดรู้อายตนะ เป็นทุกขสัจจะ
ค้นหาอันมีมาก่อนที่ทำให้สตินั้นเกิด เป็นสมุทัยสัจจะ การที่ค้นหาและสติทั้งสองอย่างนั้นไม่
ดำเนินไป เป็นนิโรธสัจจะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ เป็น
มัคคสัจจะ ภิกษุชวนชวายเป็นสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข เพราะฉะนั้น วิธีนี้
จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกขได้

บทที่ ๖

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

สติปัญญา ๔ (ต่อ)

(๕) โพธิฌกัปพะ หมายความว่าด้วยโพธิฌกั ๗

คุณกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ในโพธิฌกั ๗ อยู่ คุณกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ในโพธิฌกั ๗ อยู่อย่างไร ? คุณกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ (เป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ในโพธิฌกั ๗ อยู่อย่างนี้ คือ)

(๑) สติสัมโพธิฌกั : เมื่อสติสัมโพธิฌกัภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่าสติสัมโพธิ-
ฌกัภายในของเรามีอยู่ หรือว่าเมื่อสติสัมโพธิฌกัภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่าสติสัมโพธิฌกั
ภายในของเราไม่มี และสติสัมโพธิฌกัที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้
เหตุ นั้นด้วย สติสัมโพธิฌกัที่เกิดขึ้นแล้วจะเจริญบริบูรณ์ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย

(๒) ฌัมมวิจยสัมโพธิฌกั : เมื่อฌัมมวิจยสัมโพธิฌกัภายในมีอยู่ก็กำหนดรู้
ว่า ฌัมมวิจยสัมโพธิฌกัภายในของเรามีอยู่ หรือว่าเมื่อฌัมมวิจยสัมโพธิฌกัไม่มี ก็กำหนดรู้
ว่า ฌัมมวิจยสัมโพธิฌกัภายในของเราไม่มี และฌัมมวิจยสัมโพธิฌกัที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้น
ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย ฌัมมวิจยสัมโพธิฌกัที่เกิดขึ้นแล้วด้วยเหตุใด ย่อม
กำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย ฌัมมวิจยสัมโพธิฌกัที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ด้วยเหตุใด ย่อม
กำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย

(๓) วิริยสัมโพธิฌกั : เมื่อวิริยสัมโพธิฌกัภายในมีอยู่ ย่อมกำหนดรู้ว่า วิริย-
สัมโพธิฌกัภายในของเรามีอยู่ หรือว่าเมื่อวิริยสัมโพธิฌกัภายในของเราไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า
วิริยสัมโพธิฌกัภายในของเราไม่มี และวิริยสัมโพธิฌกัที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด ย่อม

กำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย วิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วจะเจริญบริบูรณ์ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย

(๔) ปีติสัมโพชฌงค์ : เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ย่อมกำหนดรู้ว่าปีติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ หรือว่า เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่าปีติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ และปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย ปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย

(๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ : เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ หรือว่าเมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ย่อมกำหนดรู้ว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ และปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วจะเจริญบริบูรณ์ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย

(๖) สมာธิสัมโพชฌงค์ : เมื่อสมာธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่าสมာธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ หรือว่า เมื่อสมာธิสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่าสมာธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ และสมာธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย สมာธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย

(๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ : เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ หรือว่าเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ด้วยเหตุใด ย่อมกำหนดรู้เหตุ นั้นด้วย

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง พิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง เป็นผู้ที่มีปกติพิจารณาคุณความเกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาคุณความ

เสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง พิจารณาถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

หรือว่าภิกษุที่ตั้งสติมั่นไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีอยู่" คงนั้น ก็เพียงเพื่อความรู้เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทวิจิตอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาจะนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย คือในโพชฌงค์ ๗ อยู่แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

(๑) คำว่า สัมโพชฌงค์ แปลว่าองค์แห่งธรรมสามัคคีเป็นเครื่องรู้พร้อม หมายความว่าธรรมทั้ง ๗ นั้น เป็นธรรมสนับสนุนให้เกิดความรู้ชัดแจ้งในสังขธรรม คำนี้มักเรียกแต่เพียงว่า โพชฌงค์ เป็นพื้น ผู้ประสงค์จะมีความรู้ในเรื่องอะไร ทางไหน หากปลูกฝังคุณธรรม ๗ อย่างนี้ให้เกิดขึ้นไปประจำใจแล้ว ก็ย่อมจะได้ความรู้ ความเข้าใจในเรื่องนี้ ทางนั้นตามประสงค์

(๒) คุณธรรม ๗ อย่างนั้น พึงทราบความหมายโดยสังเขปดังนี้

- สติ แปลว่า ความระลึกได้ เป็นกุศลเจตสิก ช่วยให้ระลึกถึงสิ่งที่ทำคำที่พูด ในครั้งก่อน ๆ ได้ ทั้งช่วยให้เกิดความรอบคอบ ให้รู้จักยับยั้งชั่งคิด ไม่วุ่นวายผลิผลาม ผู้มีสติ จึงชื่อว่าเป็นคนไม่ประมาท ทำอะไรไม่ผิดพลาด สติจึงเป็นคุณธรรมที่พึงประสงค์ในทุกกรณี

- สัมมวิจยะ แปลว่า ความรู้จักวิจยธรรม รู้จักเลือกเฟ้นธรรมว่าอย่างไร เป็นกุศลธรรม อย่างไรเป็นอกุศลธรรม อย่างไรมีคุณ อย่างไรไม่มีโทษ เป็นต้น แล้วรู้จักประพฤติธรรมที่ควรประพฤติ เว้นธรรมที่ควรเว้น คุณธรรมข้อนี้ ว่าโดยสภาวะก็ได้แก่ปัญญา หรือปัญญาธิริย ซึ่งเป็นกุศลเจตสิกช่วยให้จิตใจสว่าง ผู้มีปัญญาย่อมจะรู้เท่าทันเหตุการณ์และสภาวะธรรม ตามความเป็นจริง สามารถตัดสินใจเลือกปฏิบัติในทางที่ถูกต้อง เมื่อมีปัญหาใด ๆ เกิดขึ้นก็แก้ไขได้ถูกต้อง และสำเร็จเป็นผลดีเสมอ

- วีริยะ แปลว่า ความเพียร เป็นเจตสิกธรรมประเภทปกิณณกะ อาจนำไปใช้ได้ทั้งในทางดีและทางเสีย ถ้าเพียรในทางดี ก็เป็นกุศลเจตสิก ถ้าใช้ในทางเสียก็เป็นอกุศลเจตสิก เฉพาะในโพชฌงค์นี้ เป็นกุศลเจตสิกอย่างเดียว ซึ่งเป็นคุณธรรมช่วยให้เกิดความกล้าหาญ ไม่ย่อท้อถอยในการทำความดี

- ปีติ แปลว่าความอิ่มใจ ความชุ่มชื่นรื่นเริงใจ เป็นเจตสิกธรรมประเภทปกิณณกะ อาจเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล ถ้ามีความอิ่มใจในการทำความดีก็เป็นกุศล อิ่มใจในการทำ ความชั่วก็เป็นอกุศล เฉพาะในที่นี้ เป็นกุศลเจตสิกอย่างเดียว จึงเป็นคุณธรรมช่วยปลุกใจให้ชุ่มชื่น ร่าเริงในการทำ ความดี ไม่มีความหงอยเหงาม ซบเซาในการทำ ความดี

- ปัสสัทธา แปลว่าความสงบ อันได้แก่ความสงบกาย สงบใจ อย่างที่เรียกกันทั่วไปว่าสงบสติอารมณ์ เป็นกุศลเจตสิก เป็นคุณธรรมที่ช่วยให้สงบกายสงบวาจาและสงบใจ ไม่เดือดร้อน กระวนกระวาย ผู้ทำความดีด้วยความสงบดังกล่าวนี้ มักทำอะไรเป็นระเบียบเรียบร้อย และเกิดผลดีเสมอ

- สมาธิ แปลว่าความตั้งใจมั่น หมายความว่า ความมีใจแน่วแน่มั่นคง ไม่ฟุ้งซ่านหรือหวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่มากระทบ เป็นเจตสิกธรรมประเภทสัมปจิตตสาธารณะ เป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล เฉพาะในโพชฌงค์นี้เป็นกุศลเจตสิกอย่างเดียว เป็นคุณธรรมที่ช่วยให้จิตใจแน่วแน่แต่ในความดี ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไปสู่อารมณ์ฝ่ายต่ำ ทำให้จิตใจมั่นคงอยู่ในความดีอยู่เสมอ

- อุpekขา แปลว่า ความวางเฉย หมายความว่า วางใจเป็นกลางในอารมณ์ต่าง ๆ ไม่ให้มีความยินดียินร้ายในอารมณ์นั้น ๆ ทั้งในสัตว์ บุคคลและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ เป็นกุศลเจตสิก เมื่อเกิดขึ้นในใจแล้ว ช่วยให้มีจิตเป็นกลาง มีความยุติธรรมอยู่เสมอ

(๓) พึงทราบเหตุเกิดขึ้นและความเจริญบริบูรณ์ของสัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นดังต่อไปนี้

- สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นให้มากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้

สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้นแพร่หลายยิ่งขึ้น เจริญบริบูรณ์ขึ้น" ซึ่งธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์ในที่นี้ก็ได้แก่ตัวสตินั่นเอง

อีกประการหนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น เพราะธรรม ๔ ประการเหล่านี้ คือ

๑. สดสุมปชฌนุ คือการมีสติสัมปชัญญะในอิริยาบถย่อย มีการก้าวไปข้างหน้า การถอยหลังกลับเป็นต้น (คู่สัมปชัญญะปีพพะ)

๒. มุญฺหุสฺสตีปุกฺคฺลวิวชฺชนา ไม่คบหาบุคคลที่มีสติหลงลืม

๓. สมาหิตปุกฺคฺลเสวนา คบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง

๔. ตทริมฺมุตฺตา การน้อมใจไปให้มากในสติสัมโพชฌงค์นั้น สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดด้วยธรรม ๔ อย่างนี้ จะมีความเจริญบริบูรณ์เต็มที่ด้วยอรหัตตมรรค

- ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ดังที่พระ

พุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศลมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและหาโทษมิได้ ธรรมทั้งหลายที่ทราบและประณีต ธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นให้มากเข้า ข้อนี้น้อมเป็นอาหารปัจจัยให้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือเพื่อให้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น เจริญบริบูรณ์ขึ้น"

อีกประการหนึ่ง ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมทั้งหลาย ๗ ประการเหล่านี้ คือ

๑. ปริปุจฺจกฺตา หมั่นไล่เลียงสอบถามข้อธรรมที่เป็นประโยชน์ ได้แก่ หมั่นซักถาม สอบถามข้อธรรมที่ว่าด้วยขันธ ๕ ธาตุ ๑๘ आयตนะ ๑๒ อินทรีย์ ๒๒ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรค ๘ อังคมาน สมณะและวิปัสสนา อยู่เสมอ

๒. วคฺคฺวิสทกิริยตา ทำวัตรให้หมดจดแจ่มใส ได้แก่ การทำวัตรภายในและภายนอก ให้มีความหมดจดแจ่มใส กล่าวคือทำวัตรภายในอันได้แก่ ส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย เช่น ผม ขน เล็บ เป็นต้น ให้สะอาดอยู่เสมอ และทำวัตรภายนอก เช่น ฝ่าห่ม ให้สะอาดอยู่เสมอ

๓. อินุทริยสมตุดปฏิบัติปาณา ปรับอินทริย์ ๕ ให้สม่ำเสมอ กัน หมายความว่า ทำให้อินทริย์ ๕ มีความสม่ำเสมอ กัน สมคูลย์กัน กล่าวคือ ปรับสติทริย์กับปัญญินทริย์ให้สม่ำเสมอ ปรับวิริยอินทริย์กับสมาธิทริย์ให้สม่ำเสมอ โดยใช้สติเป็นตัวเตือน

๔. ทุปปัญญปุคคลวิชชชนา ไม่คบหาบุคคลทรมปัญญา หมายความว่า เว้นให้ห่างไกลจากบุคคลทรมปัญญา คือ ผู้ไม่มีปัญญาหยั่งรู้ธรรมทั้งหลาย มีขันธ ๕ ธาตุ ๑๘ เป็นต้น

๕. ปัญญวนตปุคคลเสวนา คบหาบุคคลมีปัญญา ได้แก่ คบหาบุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญาหยั่งรู้ธรรมทั้งหลาย

๖. คมภิรณญาณจริยปจจเวกขณา หมั่นพิจารณาการส่องญาณอันลึกซึ้ง หมายความว่า พิจารณาปัญญาประเทศต่าง ๆ ซึ่งกำหนดรู้ชัดแจ้งในสภาวะธรรม มีขันธ ๕ เป็นต้น

๗. ตทิมุตตดา น้อมใจไปให้มากในทางให้เกิดชัมมวิจยสัมโพชฃงค์นั้น คือ

น้อมใจไป โน้มน้ำจิตใจไปเพื่อให้ชัมมวิจยสัมโพชฃงค์ดำรงมั่นในทุกอิริยาบถ

ชัมมวิจยสัมโพชฃงค์ที่เกิดขึ้นด้วยธรรม ๗ ประการนี้ จะเจริญบริบูรณ์เต็มที่ด้วย อรหัตตมรรค

- วิริยสัมโพชฃงค์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ดังที่พระพุทธองค์ ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธาตุคือความเพียรเริ่มแรก ธาตุคือความเพียรก้าวหน้า ธาตุคือความเพียรก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้ามีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในธาตุเหล่านั้นให้มากเข้า ชื่อนี้ ย่อมเป็นอาหารปัจจัย ให้วิริยสัมโพชฃงค์ที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือเพื่อให้วิริยสัมโพชฃงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น เจริญบริบูรณ์ยิ่งขึ้น"

อีกประการหนึ่ง วิริยสัมโพชฃงค์นั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรม ๑๑ ประการเหล่านี้ คือ

๑. อปายภยปจจเวกขณา พิจารณาเห็นภัยในอบาย คือ พิจารณาเห็นว่าในเวลาที่ได้รับทุกข์ภัยเพราะไปเกิดในนรก เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน หรือต้องโทษได้รับทุกข์เวทนา ย่อมไม่มีโอกาสจะบำเพ็ญเพียรปลูกฝังวิริยสัมโพชฃงค์ได้ บัดนี้ ตนมีโอกาสดีแล้ว

๒. อานิสัสทสสุสาวิตา มองเห็นอนิสงส์แห่งความเพียร คือ มองเห็นประจักษ์ว่า คุณวิเศษต่าง ๆ ทั้งโลกิยะและโลกุตระจะบรรลุได้ต้องใช้ความเพียรทั้งนั้น

๓. คมนวินิธิปัจจุเวกษณตา พิจารณาทางดำเนินที่ถูกต้อง ได้แก่ พิจารณาให้เห็นว่าทางดำเนิน (สู่คุณวิเศษโดยใช้ความเพียรนี้) เป็นทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระมหาสาวกทั้งหลายได้ดำเนินมาแล้ว เราควรดำเนินตามต่อไป เพราะทางนี้ คนเกียจคร้านจะดำเนินไปไม่ได้

๔. ปิณฑาปจายนตา เคารพในอาหารบิณฑบาต คือ พิจารณาให้เห็นความจริงว่าอาหารบิณฑบาต (สำหรับภิกษุ) ที่ได้ฉันอยู่นั้น เป็นของญาติโยมถวายเพื่อหวังบุญหวังกุศล เราจะมัวเวียงเกียจคร้านฉันข้าวสุกเสียดข้าวสารเขาอยู่จะสมควรหรือ

๕. ทายชุชมหุตปัจจุเวกษณตา พิจารณาเห็นความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในความเป็นทายาท คือ พิจารณาเห็นว่า มรดกอันยิ่งใหญ่ของพระบรมศาสดาอันได้แก่อริยทรัพย์ ๗ (หรือประสัทธิธรรมทั้ง ๓) นั้น คนเกียจคร้านไม่สามารถจะรับไว้ได้ อริยทรัพย์นั้น คนมีความเพียรเท่านั้น จึงจะรับไว้ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะมัวเวียงเกียจคร้านอยู่ จะเป็นการสมควรหรือ

๖. สตุฎุมหุตปัจจุเวกษณตา พิจารณาเห็นความยิ่งใหญ่ของพระศาสดา หมายความว่า สมเด็จพระบรมศาสดา เป็นผู้ศรีสุมา ได้ก็เพราะทรงบำเพ็ญเพียร จึงทรงได้เป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่าเทวดาและมนุษย์ทุก ๆ ทาง เรานับถือศาสนาของพระองค์จะเป็นคนเกียจคร้านจะสมควรหรือ

๗. ชาติมหุตปัจจุเวกษณตา พิจารณาความยิ่งใหญ่ของชาติกำเนิด กล่าวคือ พิจารณาว่า ตัวเองเป็นชินบุตรพุทธโอรส เป็นหลานของพระเจ้าสุทโธทนมหาราชและพระนางมหายาเป็นกนิษฐาของท่านราหุลภัทร เป็นคนมีชาติกำเนิดยิ่งใหญ่ปานนี้แล้ว จะมัวเวียงเกียจคร้านอยู่จะเป็นการสมควรหรือ

๘. สพุรหุมจาริมหุตปัจจุเวกษณตา พิจารณาความยิ่งใหญ่ของเพื่อนพรหมจรรย์ด้วยกัน คือ พิจารณาให้เห็นว่า พระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ พระมหาสาวก ๘๐ องค์ เพื่อนพรหมจรรย์เหล่านี้ท่านก็ได้บรรลุโลกุตตรธรรมด้วยความเพียร โดยแท้ ตัวเราเองจะปฏิบัติตามท่านหรือไม่เล่า

๕. กุสิตปุคคลวิวัชชนตา ไม่คบหาบุคคลที่เกียจคร้าน หมายความว่า เว้นให้ห่างไกลจากบุคคลผู้เกียจคร้าน ผู้สลัดทิ้งความเพียรทั้งทางกายและทางใจผู้เป็นเหมือนงูเหลือมได้อาหารเต็มท้องแล้วก็นอนอืดอยู่จะนั้น

๑๐. อารทฐวิริยปุคคลเสวนตา คบหาบุคคลผู้มีความเพียร หมายความว่า พยายามคบหาบุคคลผู้มีความขยัน มีความบากบั่นไม่ทอดทิ้งธุระ

๑๑. ตปธิมุตตตา น้อมใจไปให้มากในทางที่จะให้เกิดวิริยสัมโพชฌงค์นั้น กล่าวคือน้อมใจไป โน้มน้ำวจิตใจไป เพื่อให้วิริยสัมโพชฌงค์ดำรงมั่นในทุกอิริยาบถ

วิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นด้วยกรรม ๑๑ ประการนี้ จะเจริญบริบูรณ์เต็มที่ได้ด้วย อรหัตตมรรค

- ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็ที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ให้มากเข้า ข้อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้ปิติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้นหรือให้ปิติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น เจริญบริบูรณ์ขึ้น"

อีกประการหนึ่ง ปิติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรม ๑๑ ประการ เหล่านี้ คือ

๑. พุทธานุสฺสติ ระลึกถึงพระพุทธคุณ
๒. ธรรมานุสฺสติ ระลึกถึงพระธรรมคุณ
๓. สงฆานุสฺสติ ระลึกถึงพระสังฆคุณ
๔. สីลानุสฺสติ ระลึกถึงศีลของตน
๕. จาคานุสฺสติ ระลึกถึงการบริจาคของตน
๖. เทวदानุสฺสติ ระลึกถึงคุณที่ทำให้เป็นเทวดา เช่น หิริ โอตคัปปะ เป็นต้น
๗. อุปสมานุสฺสติ ระลึกถึงความสงบระงับจากกิเลสของตน
๘. ลูชปุคคลปรัวัชชนตา ไม่คบหาบุคคลผู้มัวหมองด้วยความประพฤติมัวหมอง

๕. สนิทบุคลิกเสวนตา คบหาบุคคลผู้สนิทสนม คือผู้มีจิตอ่อนโยน มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย

๑๐. ปสาทนียสตุตตุนตปจฺจเวกฺขณตา พิจารณาดูพระสูตรต่าง ๆ อันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส

๑๑. ตปฺทิมุตฺตตา น้อมใจไปให้มากในทางที่จะให้เกิดปีติสัมโพชฌงค์นั้น คือ น้อมใจไปโน้มน้าวจิตใจไป เพื่อให้ปีติสัมโพชฌงค์ ดำรงมั่นในทุกอริยาบถ

ปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นด้วยกรรม ๑๑ ประการเหล่านี้ จะเจริญบริบูรณ์เต็มที่ได้ด้วย
อรหัตตมรรค

- ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ดังที่พระพุทธองค์
ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย ความสงบนามกาย ความสงบจิตอยู่ การทำโยนิโสมนสิการ
ในความสงบนั้นให้มากเข้า ชื่อนี้ย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้
เกิดขึ้น หรือว่าให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น เจริญบริบูรณ์
ขึ้น"

อีกประการหนึ่ง ปีติสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรม ๗ ประการ คือ

๑. ปณฺธิโกชนเสวนตา บริโภคอาหารที่ประณีต

๒. อุตฺตฺสฺสเสวนตา การอยู่ในที่มีอากาศสบาย

๓. อิริยาปฺตฺสฺสเสวนตา การอยู่ในอิริยาบถที่สะดวกสบาย

๔. มชฺฌตฺตฺปโยคตา มีการประกอบกรรมโดยความเป็นกลาง คือ พิจารณาเห็นว่าตนเอง
และคนอื่นต่างก็มีกรรมเป็นของตนเอง

๕. สาทฺทฺรกายบุคฺคฺลปฺริวชฺชนตา ไม่คบหาบุคคลผู้มีกายกระวนกระวาย คือ บุคคลที่ไม่สำรวม
กายกรรม

ชอบเบียดเบียนผู้อื่น

๖. ปุสฺสทกฺขายปุกฺคฺลปฺริวฺหฺชนฺตา คบหาบุคคลที่มีความสงบกาย

๗. ตทฺธิมฺมุตฺตฺตา น้อมจิตใจไปให้มากในทางที่เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น คือน้อมใจไป
โน้มน้าวจิตใจไปเพื่อให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ดำรงมั่นในทุกอิริยาบถ

- สมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ดังที่พระพุทธองค์
ตรัสว่า "คูกรกิกฺขุทฺถึหฺลายนฺ สมณนิมิตฺต (นิมิตคือความสงบ) อัปฺยัคคฺคฺคฺนิมิตฺต (นิมิตคือความไม่
ฟุ้งซ่าน) มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในสมณนิมิตและอัปฺยัคคฺคฺคฺนิมิตนั้นให้มากขึ้น ข้อนี้ย่อมเป็น
อาหารปัจจัยให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว
มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น เจริญบริบูรณ์ยิ่งขึ้น"

อีกประการหนึ่ง สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยกรรม ๑๑ ประการเหล่านี้ คือ

๑. วตฺตฺตฺวิสทกฺิริยฺตา การทำวัตรดูให้หมดจดแจ่มใส คือ ชำระร่างกายให้สะอาด
เครื่องนุ่งห่มเครื่องใช้ให้สะอาด

๒. อินฺทฺริยฺสมตฺตฺตฺปฺปฏิปาทฺนฺตา ปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ คือ ปรับสัทธินทรีย์
กับปัญญินทรีย์ และวิริยินทรีย์กับสมาธินทรีย์ให้สม่ำเสมอ โดยใช้สติเป็นตัวเตือน

๓. นิมิตฺตฺกฺุสฺสฺตฺตา ความเฉลียวฉลาดในนิมิต คือ ฉลาดในการกำหนดการเรียนรู้
กสิณนิมิต

๔. สมฺเย จิตฺตฺสฺส ปุคฺคฺคฺนฺหนฺตา รู้จักปกครองจิตในบางคราว กล่าวคือ
คราวใดจิตหุดหู่ท้อแท้ ก็รู้จักปกครองจิตให้มั่นคงอยู่ธรรมะ วิริยะและปีติ

๕. สมฺเย จิตฺตฺสฺส นิคฺคฺคฺนฺหนฺตา รู้จักข่มจิตในบางคราว กล่าวคือ คราวใด
จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้จักข่มจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา

๖. สมฺเย สมฺปฺหึสฺนฺตา รู้จักทำจิตให้ร่าเริงในบางคราว กล่าวคือ คราวใดจิต
ไม่มีความแจ่มชื่น ก็รู้จักทำจิตให้ร่าเริง โดยการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย

๗. สมฺเย อชฺฌฺนฺเปกฺขฺนฺตา รู้จักทำใจเป็นกลางในอารมณ์เป็นบางคราว กล่าวคือ
เมื่อจิตดำเนิน ไปถูกทางแล้วก็รู้จักวางเฉยไม่ชวนชวายประกอบหรือข่มจิตแต่อย่างใด

๘. อสมาหิตปุคคลปรัวชุนตา ไม่คบหาบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ

๙. สมาหิตปุคคลเสวนตา คบหาแต่บุคคลที่มีจิตเป็นสมาธิ

๑๐. ฌานวิโมกขปัจจุเวกขณา พิจารณาคุณภาพและวิโมกข์อยู่เสมอ

๑๑. ตปทิมุตตตา น้อมจิตใจไปในทางที่จะให้เกิดสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น คือ น้อมจิตใจไป ไน้มน้ำวจิตไปเพื่อให้สมาธิดำรงมั่นในทุกอิริยาบถ

สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นด้วยกรรม ๑๑ ประการนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์เต็มที่ด้วย อรหัตตมรรค

- อุปเพกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปเพกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นให้มากเข้า ชื่อนี้ ย่อมเป็นอาหารปัจจัยให้อุปเพกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือทำให้อุปเพกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้มีมากขึ้น แพร่หลายยิ่งขึ้น เจริญบริบูรณ์ขึ้น"

อีกประการหนึ่งอุปเพกขาสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ

๑. สตุตมชฺชุตตตา ความเป็นกลางในสัตว์ กล่าวคือ พิจารณาเห็นว่าทั้งตนเอง และคนอื่นย่อมเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มาด้วยกรรมของตน แล้วจักไปด้วยกรรมของตน ทุกคนจึงเสมอกันโดยกรรม จึงวางเฉยในสัตว์ได้ หรือพิจารณาเห็นว่า คำว่าสัตว์นั้น เป็นเพียงคำสมมติ ว่าโดยปรมาตม์แล้ว ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่อย่างใด

๒. สงฺขารมชฺชุตตตา ความเป็นกลางในสังขาร คือ พิจารณาเห็นว่า สิ่งของทั้งหลายไม่มีใครเป็นเจ้าของ เครื่องนุ่งห่มเป็นต้น เป็นของรู้จักเปลี่ยนแปลงคร่ำคร่า และเปื่อยพังไปในที่สุด เป็นของมีอยู่ชั่วขณะ เป็นเหมือนของยืมเขามาใช้เท่านั้น

๓. สตุตสงฺขารเกลาชนปุคคลปรัวชุนตา ไม่คบหาบุคคลที่รักและหวงแหนสัตว์ และสังขาร หมายความว่า เมื่อเห็นว่าใครเป็นคนรักและหวงแหนลูกหลาน ศิษย์เป็นต้น โดยยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของตน เป็นต้นของตนจริง ๆ หรือรักสิ่งของต่าง ๆ ไม่ยอมให้ใครแตะต้องใช้สอยได้ แล้วไม่ยอมคบหาบุคคลเช่นนั้น

๔. สดุดสงขารมชมตตบุคคเสวนตา คบหาบุคคลที่มีความเป็นกลางในสัตว์ และสังขาร

๕. ตทริมุตตดา น้อมจิตในไปในทางที่จะให้เกิดอุปกขาสัมโพชฌงค์นั้น คือ น้อมจิตใจไป โน้มน้ำจิตใจไปเพื่อให้อุปกขาสัมโพชฌงค์ดำรงมั่นในทุกอิริยาบถ อุปกขาสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นด้วยธรรม ๕ ประการนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ที่เต็มทีเดียว อรหัตตมรรค

ที่ว่า ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในธรรมทั้งหลาย หมายความว่า สัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นมีลักษณะเกิดขึ้นและดับไปโดยนัยดังกล่าว ในเรื่องลักษณะเกิดดับของขั้น ๕ กล่าวคือ สัมโพชฌงค์ ๖ ข้อเบื้องต้น อันได้แก่ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิตี ปัสสัทธิ สมานินั้นเป็นสังขารขั้น ลักษณะที่เกิดและลักษณะที่ดับของสัมโพชฌงค์ ๖ ข้อนี้จึงเป็นอย่างเดียวกับของสังขารขั้นตามที่กล่าวแล้วในขั้นปัพพะ ส่วนอุปกขา เป็นเวทนาขั้น ลักษณะเกิดและลักษณะดับของสัมโพชฌงค์ในข้อนี้ จึงเป็นอย่างเดียวกับของเวทนาขั้นในขั้นปัพพะ

การใช้สติกำหนดพิจารณาอุปกขาสัมโพชฌงค์ธรรมเป็นอารมณ์ เป็นการทำให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเหล่านั้น ว่ามีอยู่ในจิตใจหรือไม่ประการใด สภาวะธรรมเหล่านั้นจะเกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์ได้โดยวิธีใด เมื่อเกิดขึ้นแล้วเป็นจริงยั่งยืนหรือรู้จักเสื่อมรู้จักดับไปอย่างไร ในที่สุด เมื่อใจเป็นสมาธิแล้วก็จะมีปัญญาทราบชัดเจนว่า สภาวะธรรมเหล่านั้น มีสภาวะเป็นขั้นเป็นนามธรรม เป็นสังขตธรรมมิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา มิใช่ของใคร ไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่น เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้นไม่จริงยั่งยืน ย่อมเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นการเจริญกรรมฐานตามหลักการในทางพระพุทธศาสนา

ข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ สติที่กำหนดสัมโพชฌงค์เป็นอารมณ์นั้น เป็นทุกขสังขะ ตัณหาอันมีมาก่อนที่ทำให้สตินั้นเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสังขะ การที่ตัณหาและสติทั้งสองนั้น ไม่ดำเนินไปเป็นนิโรธสังขะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์และละสมุทัย มินิพพานเป็นอารมณ์ เป็นมคคสังขะ ภิกษุขวนขวายด้วยอำนาจสังขะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

บทที่ ๗

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

สติปฏฐาน ๔ (ต่อ)

(๕) สัจจบัพพะ หมวดว่าด้วยอริยสัจ ๔

คุณกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ในอริยสัจ ๔ อยู่ คุณกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ อยู่อย่างไร ? คุณกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา (เป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ อย่างนี้ คือ)

กำหนดรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ กำหนดรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) กำหนดรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์นิโรธ (ที่ดับทุกข์) กำหนดรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ที่ดับทุกข์)

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง พิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง

หรือว่า ภิกษุนั้นตั้งสติไว้มั่นคงว่า "ธรรมทั้งหลายมีอยู่" ดังนี้ก็เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความระลึกได้เท่านั้น เป็นผู้ที่ค้นหาและทูลฐิตอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย ดังกล่าวมาฉะนี้

คุณกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้พิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ อยู่อย่างนี้ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

อรรถาธิบาย

อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงสำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมสัมพุทธเจ้า ก็เพราะได้ตรัสรู้ อริยสัจ ๔

ประการนี้ คำสอนของพระพุทธเจ้าแม้มีจำนวนมากถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ก็รวมลงในเรื่องอริยสัจ ๔ หรือสอนเพื่อให้รู้อริยสัจ ๔ เท่านั้น เฉพาะในการปฏิบัติกรรมฐานพึงกำหนดรู้ อริยสัจ ๔ โดยสังเขป ตามพระพุทธพจน์ในสังจิปัตถะนี้ เพื่อความเข้าใจวิธีกำหนดเป็นกรรมฐาน จึงควรศึกษาอริยสัจ ๔ พอเป็นพื้นฐานไว้บ้าง ดังต่อไปนี้

(๑) ทุกขสัจจะ สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งมีลักษณะไม่คงทนถาวร มีอันต้องแปรสภาพอยู่เสมอ นี้เรียกว่า ทุกข์ และสิ่งที่เป็ทุกข์นี้ เป็นความจริงแท้ จึงเรียกว่าทุกขสัจจะ สภาวะธรรมที่เรียกว่าทุกขสัจจะนั้นมีอยู่ ๑๒ ประการ คือ

- ๑.ชาติทุกข์ ความเกิดเป็นทุกข์
- ๒.ชราทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์
- ๓.มรณทุกข์ ความตายเป็นทุกข์
- ๔.โสภณทุกข์ ความเศร้าใจเป็นทุกข์
- ๕.ปริเทวทุกข์ ความรำไรราพันเป็นทุกข์
- ๖.ทุกข์ทุกข์ ความลำบากกายเป็นทุกข์
- ๗.อุปายาสทุกข์ ความเสียใจเป็นทุกข์
- ๘.อุปายาสทุกข์ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์
- ๙.สัมปโยคทุกข์ ความประสบสิ่งไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์
๑๐. วิปปโยคทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักเป็นทุกข์
๑๑. อิจจิตาลาภทุกข์ ไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์
๑๒. อุปาทานขันธทุกข์ ขันธ ๕ อันเป็นอารมณ์แห่งอุปาทานเป็นทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวล ไม่ว่าจะเกิดเป็นอะไร จะเป็นพระอินทร์ พระพรหม เป็นคน เป็นสัตว์ ไม่ว่าจะเกิดในกำเนิดใด จะเกิดในครรภ์ เกิดในไข่ เกิดในเถาไคล หรือผุดเกิดมาเป็นตัวเป็นตน ตามสมมติของโลก ล้วนแต่มีความทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น ทั้งตัวเราและคนอื่น สัตว์อื่น เพราะมีชาติ คือมีการเกิด และเกิดมาแล้วก็ไม่คงทนถาวร ต้องแปรสภาพอยู่เสมอ อย่างนี้จึงเรียกว่าพิจารณาเห็นชาติทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวล ไม่ว่าจะเป็นอย่างใด มีฐานะเป็นอย่างใด มีชาติกำเนิดเป็นอย่างไร เกิดในภพใด จะต้องมีความแก่ ความคร่ำคร่าด้วยกันทั้งสิ้น เช่น เมื่อเป็นมนุษย์ก็ต้องแก่ต้องเฒ่า มีอาการผมหงอก ฟันหลุด เนื้อเหี่ยวหนังย่นและหย่อนยาน กำลังกายกำลังใจลดน้อยถอยลงไม่กระปรี้กระเป่า เป็นอย่างนี้ทั้งนั้น ทั้งตัวเราและคนอื่น เพราะมีชราติดตามอยู่ทุกขณะจิต อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นชราทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวล ไม่ว่าจะเกิดมาเป็นอะไร มีฐานะเป็นอย่างไร มีชาติกำเนิดเป็นอย่างไร เมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องตายด้วยกันทั้งนั้น เพราะชีวิตทุกชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ทั้งตัวเรา คนอื่นและสัตว์อื่น จะต้องตายทั้งนั้น เพราะความตายนั้นมีมาพร้อมกับความเกิด อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นมรณทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวล ไม่ว่าจะเกิดมาเป็นอะไร เป็นเทวดา หรือมนุษย์ มีฐานะเป็นประการใดก็ตาม ย่อมจะมีความเศร้าใจ หงอยเหงาใจเป็นบางครั้ง บางคราว ในเมื่อได้รับความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือกังวลใจในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จะต่างกันแต่จะมากหรือน้อยเท่านั้น ต้องมีความโศกเศร้าด้วยกันทั้งนั้นทั้งตัวเราตัวเขา อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็น โศกทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวลเมื่อประสบความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในชีวิตจะต้องมีความรำไรรำพัน เช่น เป็นมนุษย์ เมื่อได้รับความเสื่อมลาภ เสื่อมโภค เสื่อมญาติ ก็จะต้องรำไรรำพันด้วยกันทั้งนั้น เป็นอย่างนี้ทั้งเราทั้งเขา อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นปริเทวทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวลที่มีร่างกาย จะต้องได้สัมผัสกับสิ่งภายนอก จะต้องกระทบกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเสมอ เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น จึงต้องได้รับความลำบากกายอยู่เสมอ เป็นอย่างนี้ ทั้งตัวเราตัวเขา อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นทุกขทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวลที่มีจิตใจ จะต้องได้รับอารมณ์กระทบใจ จะต้องเสียใจในบางครั้งบางคราว เป็นอย่างนี้ทั้งนั้น ทั้งตัวเราตัวเขา อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็น โทมนัสทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวลเมื่อได้ประสบความเลื่อมทรมลุ่มจม อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ย่อมจะมีความคับแค้นใจ เมื่อเป็นมนุษย์ได้เกิดความเลื่อมทรมลุ่มจม ย่อมจะมีความคับแค้นใจ เป็นอย่างนี้ด้วยกันทุกรูปทุกนาม ทั้งตัวเราตัวเขา อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นอุปายาสทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวล เมื่อได้ประสบได้ประจวบเข้ากับสัตว์ หรือสังขารอันไม่เป็นที่รัก ก็ย่อมจะมีความทุกข์ และการประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักนี้มิได้ด้วยกัน ทุกรูปทุกนาม ทั้งตัวเราตัวเขา อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นสัมปโยคทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งหมด เมื่อพลัดพรากจากสัตว์หรือสังขารอัน เป็นที่รัก เช่น พลัดพรากจากบิดามารดา สามิภริยาหรือลูกหลานผู้เป็นที่รัก ก็ย่อมจะมีความ ทุกข์ และการพลัดพรากนี้จะต้องมีด้วยกันทุกรูปทุกนาม ทั้งตัวเราตัวเขา อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นวิปโยคทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า สัตว์โลกทั้งมวลที่ยังมีกิเลสตัณหา จะต้องมีความต้องการ การลาภ ต้องการยศ ต้องการอารมณ์ที่ชอบใจ เมื่อไม่ได้สิ่งที่ต้องการตามปรารถนาก็จะมีความ ทุกข์ และการไม่สมปรารถนา การต้องการสิ่งใดแล้วไม่ได้สมปรารถนาก็ย่อมเป็นได้ด้วยกัน ทุกรูปนาม ทั้งตัวเราตัวเขาอย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นอิจจิตาลาภทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า ความทุกข์ทั้งหลายนั้น กล่าวโดยย่อก็ได้แก่ ชั้น ๕ นั้นเอง เป็นตัวทุกข์ เพราะชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นเป็นอารมณ์ แห่งอุปทาน คือความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราตัวเขา เป็นของเราของเขา แต่ชั้น ๖ นั้น มี ใจสิ่งจริงยั่งยืน เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรม นามธรรม เมื่อใดมีชั้น ๖ เมื่อนั้นมี ทุกข์ เห็นอย่างนี้เรียกว่า อุปาทานชั้นทุกข์

(๒) สมุทัยสังขจะ สภาวะธรรมที่เป็นเหตุเกิดทุกข์เรียกว่า สมุทัย และสภาวะธรรม นี้ เป็นความจริงแท้จึงเรียกว่า สมุทัยสังขจะ อันได้แก่ตัณหา (ความอยาก) ๓ ประการ คือ

๑. กามตัณหา ความอยากในกามภพ คืออยากกามคุณ ๕
๒. ภวตัณหา ความอยากในรูปและอรูปรซึ่งประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตนและโลกเที่ยง)

๑. วิภาตคณา ความอยากที่ปฏิเสธภพ ซึ่งประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่ายตายแล้วสูญ)

คณาทั้ง ๑ นี้เองเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ กล่าวคือ ความอยาก ความปรารถนากามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งยังไม่ได้ ยังไม่มี ก็อยาก ได้อยากมี เมื่อได้เมื่อมีแล้ว ก็ยินดีรักใคร่และยึดถือมั่นว่าเป็นของตน แล้วกระทำการต่าง ๆ ทั้งกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม ด้วยความอยาก ความปรารถนาและความยึดมั่นถือมั่นนั้น จึงทำให้เกิดทุกข์ แม้อยากในรูปและอรูปด้วย เห็นว่ากามภพ รูปภพ และอรูปภพ เป็นของเที่ยงเป็นของยั่งยืนหรือความอยาก ความปรารถนาที่ปฏิเสธภพแล้ว ยึดมั่น ถือมั่นแล้วกระทำการต่าง ๆ ด้วยความอยาก ความปรารถนา และความยึดถือมั่นนั้นจึงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า กามคณาเป็นอย่างนี้ ภาตคณาเป็นอย่างนี้ วิภาตคณาเป็นอย่างนี้ นี้เรียกว่าพิจารณาเห็นสมุทัยสัจจะ

อีกประการหนึ่ง คณานั้น ย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่ปิยรูป (สิ่งที่น่ารัก) และสาตรูป (สิ่งที่น่าชื่นใจ) ๖๐ อย่าง ซึ่งแบ่งตามประเภทของสภาวะธรรม ๑๐ ประเภท ประเภทละ ๖ ดังนี้

๑. ทวาร ๖ คือ จักขุ โสตะ ฉานะ ชิวหา กาย มโน
๒. อารมณ ๖ คือ รูปะ สัททะ คันธะ รสชะ โผฏฐัพพะ รัชมารมณ
๓. วิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ
๔. ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส
๕. เวทนา ๖ คือ เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส
๖. สัญญา ๖ คือ รูปสัญญา ฯลฯ รัชมสัญญา
๗. สัญเจตนา ๖ คือ รูปสัญญาเจตนา ฯลฯ รัชมสัญญาเจตนา
๘. ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา ฯลฯ รัชมตัณหา
๙. วิตก ๖ คือ รูปวิตก ฯลฯ รัชมวิตก
๑๐. วิจาร ๖ คือ รูปวิจาร ฯลฯ รัชมวิจาร

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า คนเราย่อมมีความรักใคร่ ชื่นใจอยู่ใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของตน ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตน ว่าเป็นของตน อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่เกิดของตัณหา เพราะเห็นว่าตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่ทวาร ๖ หรือ อายตนะภายใน ๖ นี้ จัดเป็นพิจารณาเห็นสมุทัยสังขะ

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า คนเราย่อมรักใคร่ชื่นใจในรูป (สี) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตน เป็นของตน อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่เกิดของตัณหา เพราะเห็นว่าตัณหาย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่อารมณ์ ๖ หรืออายตนะภายนอก ๖ นี้ ด้วย จัดเป็นพิจารณาเห็นสมุทัยสังขะด้วย

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า คนเราย่อมมีความรักใคร่ชื่นใจ ในเวทนาที่เกิดขึ้นทางจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส และยึดมั่นถือมั่นเวทนาทั้ง ๖ ว่าเป็นตน อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่เกิดของตัณหา เพราะพิจารณาเห็นว่าตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่เวทนาทั้ง ๖ นี้ด้วย จัดเป็นพิจารณาเห็นสมุทัยสังขะด้วย

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า คนเราย่อมรักใคร่ชื่นใจในการจํารูป จําเสียง จํากลิ่น จํารส จําโผฏฐัพพะและจําธรรมารมณ์ได้ และยึดมั่นถือมั่นในสัญญา ๖ ว่าเป็นตน เป็นของตน อย่างนี้ จึงเรียกว่าพิจารณาเห็นที่เกิดของตัณหา เพราะพิจารณาเห็นว่าตัณหาย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่สัญญา ๖ นี้ด้วย จัดเป็นพิจารณาเห็นสมุทัยสังขะด้วย

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า คนเราย่อมมีความรักใคร่ชื่นใจในเจตนาแสวงหา รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและเจตนาแสวงหาธรรมารมณ์ และยึดมั่นถือมั่นในเจตนาแสวงหา ทั้ง ๖ ว่าเป็นตน เป็นของตน อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นที่เกิดของตัณหา เพราะพิจารณาเห็นว่าตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่สัญญาเจตนา (เจตนาแสวงหา) ๖ อย่างนี้ด้วย จัดเป็นพิจารณาเห็นสมุทัยสังขจะด้วย

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า คนเราย่อมเป็นความรักใคร่ชื่นใจในเมื่อมีความอยากในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ และยึดมั่นถือมั่นในความอยากนั้นว่าเป็นตน เป็นของตน อย่างนี้ เรียกว่าพิจารณาเห็นที่เกิดของตัณหา เพราะพิจารณาเห็นว่า ตัณหาใหม่ ย่อมเกิดขึ้น และตั้งอยู่ที่ตัณหา (เก่า) ๖ อย่างนี้ด้วย จัดเป็นพิจารณาเห็นสมุทัยสังขจะด้วย

เมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์ว่า คนเราย่อมมีความรักใคร่ชื่นใจในเมื่อได้ตริถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ คนเราย่อมมีความรักใคร่ชื่นใจในเมื่อได้ตริถึงรูป ของตน อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่เกิดของตัณหา เพราะพิจารณาเห็นว่าตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่วิจาร์ ๖ นี้ด้วย จัดเป็นพิจารณาเห็นสมุทัยสังขจะด้วย

ตามที่กล่าวนี้ จะเห็นได้ว่าตัณหานั้นเกิดจากปิยรูป สาทรูป ๖๐ และตั้งอยู่ที่ปิยรูป สาทรูป ๖๐ นี้ จึงกล่าวสรุปได้ว่าปิยรูปสาทรูปนั้นแบ่งตามทวาร มี ๖ หมวด มีหมวดละ ๑๐ รูป ดังนี้

๑. หมวดจักขุ : จักขุ + รูป เกิดจักขุวิญญาณ - จักขุสัมผัส - จักขุสัมผัสสชา-
เวทนา - รูปสัญญา - รูปสัญญาเจตนา + รูปตัณหา - รูปวิตก - รูปวิจาร์ (รูปธรรม ๒ +
นามธรรม ๘ = ๑๐) ปิยรูปสาทรูปหมวดนี้ มีจักขุทวารหรือจักขุวัตถุเป็นหลัก

๒. หมวดโสต : โสต + สัททะ เกิดโสตวิญญาณ - โสตสัมผัส - โสต
สัมผัสสชาเวทนา - สัททสัญญา - สัททสัญญาเจตนา - สัททตัณหา - สัททวิตก - สัททวิจาร์
(รูปธรรม ๒ + นามธรรม ๘ = ๑๐) ปิยรูปสาทรูปหมวดนี้ มีโสตทวารหรือโสตวัตถุเป็นหลัก

๓. หมวดฆานะ : ฆานะ + คันธะ เกิดฆานวิญญาณ - ฆานสัมผัส - ฆานสัมผัสสชา-
เวทนา - อันธสัญญา - อันธสัญญาเจตนา - อันธตัณหา - อันธวิตก - อันธวิจาร์ (รูปธรรม ๒ +
นามธรรม ๘ = ๑๐)

๔. หมวดชีวหา : ชิวหา + รสะ เกิดชีวหาวิญญาณ - ชิวหาสัมผัส ชิวหาสัมผัสสชา
เวทนา - รสตัณญา - รสตัณญาเจตนา - รสตัณหา - รสวิตก - รสวิจาร (รูปธรรม ๒ + นามธรรม ๘ =
๑๐) ปิยรูปสาตรูปหมวดชีวหาทวาร หรือ ชิวหาวัตถุเป็นหลัก

๕. หมวดกาย : กาย + โสภณัพพะ เกิดกายวิญญาณ - โสภณัพพวิตก - โสภณัพพ-
เวทนา - โสภณัพพตัณญา - โสภณัพพตัณญาเจตนา - โสภณัพพตัณหา - โสภณัพพวิตก - โสภณัพพ-
วิจาร (รูปธรรม ๒ + นามธรรม ๘ = ๑๐) ปิยรูปหมวดนี้ มีกายทวารหรือกายวัตถุเป็นหลัก

๖. หมวดมโน : มโน + ธรรมารมณฺ์ เกิดมโนวิญญาณ - มโนสัมผัส - มโนสัมผัสสชา
เวทนา - ธรรมตัณญา - ธรรมตัณญาเจตนา - ธรรมตัณหา - ธรรมวิตก - ธรรมวิจาร (นามธรรม ๑ +
รูปธรรมและนามธรรม ๙ = ๑๐) ปิยรูปสาตรูปหมวดนี้ มีมโนทวารเป็นหลัก

(๑) นิโรธสังขะ : สภาวธรรมเป็นที่ดับทุกข์ ต้นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เรียกว่า
นิโรธและที่ดับทุกข์ ต้นเหตุเกิดแห่งทุกข์นี้ เป็นความจริงแท้จึงเรียกว่า นิโรธสังขะ สภาวธรรม
ที่เรียกว่านิโรธนั้นได้แก่นิพพาน ซึ่งมีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลืออยู่

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสและไม่มีเบญจขันธ์เหลืออยู่

ผู้ได้บรรลุนิพพาน ๒ อย่างนี้ เชื่อว่าเป็นผู้ดับกิเลสและกองทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง นิพพาน
จึงเชื่อว่าเป็นดับทุกข์ การดับทุกข์นั้นก็คือดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์นั่นเองและตัณหา
นั้นเกิดที่ใดก็ต้องดับที่นั่น เมื่อตัณหาเกิดที่ปิยรูปสาตรูปทั้ง ๖๐ อย่างดังกล่าวมาในสมุทัยสังขะ
ก็ต้องดับที่ปิยรูปสาตรูปเช่นเดียวกัน แต่การดับนั้นมี ๒ อย่าง คือ ดับชั่วคราว หรือ ละได้
ชั่วคราว เรียกว่า ตังคปหานซึ่งดับได้ด้วยปุพพภาคมรรค (โลกิยมรรค) และดับขึ้นเด็ดขาด
หรือละได้เด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉตปหาน ซึ่งดับไปด้วยโลกุตตรมรรค

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นเหตุอันเกิดขึ้นทางทวาร ๖ คือ ทางตา หู
จมูก ลิ้น กาย ใจ ในขณะที่ใด ตัณหาก็จะดับไปในขณะนั้น ด้วยตังคปหานบ้าง ด้วย
สมุจเฉตปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นที่ดับตัณหา จัดเป็นพิจารณาเห็นนิโรธสังขะ

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดขึ้นทางอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ในขณะที่ใด ตมหาก็จะดับไปในขณะนั้น ด้วยตทังคปหาน บ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็นพิจารณาเห็น นิโรธัจจะด้วย

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดทางวิญญาณ ๖ คือ ทางจักขุ วิญญาณ โสตวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ ในขณะที่ใด ตมหาก็จะดับไปในขณะนั้น ด้วยตทังคปหานบ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็นพิจารณานิโรธัจจะด้วย

เมื่อใช้สติ สัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดขึ้นทางผัสสะ ๖ คือ ทางจักขุ สัมผัส โสตสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส ในขณะที่ใด ตมหาก็จะดับไปในขณะนั้น ด้วยตทังคปหาน บ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็นพิจารณาเห็นนิโรธัจจะด้วย

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดขึ้นทางเวทนา ๖ คือ ทางเวทนา ที่เกิดจากจักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส ในขณะที่ใด ตมหาก็จะดับไปในขณะนั้น ด้วยตทังคปหานบ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็น พิจารณาเห็นนิโรธัจจะด้วย

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดทางสัญญา ๖ คือ รูปสัญญา สัททสัญญา ฯลฯ ธรรมสัญญา ในขณะที่ใด ตมหาย่อมดับไปในขณะนั้น ด้วยตทังคปหานบ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็นพิจารณาเห็นนิโรธัจจะด้วย

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดขึ้นทางสัญญาเจตนา ๖ คือ ทาง รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ มโนสัญญาเจตนา ในขณะที่ใด ตมหาก็จะดับไปในขณะนั้น ด้วยตทังคปหานบ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็น พิจารณาเห็นนิโรธัจจะด้วย

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดขึ้นทางตมหา (เก่า) ๖ คือ รูปตมหา ฯลฯ ธรรมตมหา ในขณะที่ใด ตมหาก็จะดับไปในขณะนั้น ด้วยตทังคปหานบ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็นพิจารณาเห็นนิโรธัจจะด้วย

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดขึ้นทางวิตก ๖ คือ ทางรูปวิตก สัททวิตก ฯลฯ ธรรมวิตก ในขณะที่ใด ตมหาที่ย่อมดับไปในขณะนั้น ด้วยตทั้งคปหานบ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็นพิจารณาเห็นนิโรธสัจจะด้วย

เมื่อใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันต้นตมหาอันเกิดขึ้นทางวิจาร์ ๖ คือ ทางรูปวิจาร์ สัททวิจาร์ ฯลฯ ธรรมวิจาร์ ในขณะที่ใด ตมหาย่อมดับไปในขณะนั้น ด้วยตทั้งคปหานบ้าง สมุจเฉทปหานบ้าง อย่างนี้เรียกว่าพิจารณาเห็นที่ดับตมหา จัดเป็นพิจารณาเห็นนิโรธสัจจะด้วย

(๔) มัคคสัจจะ : ข้อปฏิบัติที่จะนำผู้ดำเนินตามไปสู่ที่ดับทุกข์ ให้ถึงที่ดับทุกข์ เรียกว่ามรรค และมรรคนี้เป็นความจริงแท้ เพราะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ที่ดับทุกข์ คือ พระนิพพาน ได้อย่างแท้จริง จึงเรียกว่า มัคคสัจจะ ซึ่งได้แก่อริยมรรค ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา การพูดชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ
๖. สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ
๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ
๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ

ปัญญาที่เห็นแจ้งว่า สัตวโลกมีกรรมเป็นของแห่งตน ทำกรรมดีก็ได้รับผลดี ทำกรรมชั่วก็ย่อมได้รับผลชั่ว หรือปัญญาที่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ คือ รู้แจ้งในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ในอริยมรรคนั้น สัมมาทิฏฐิ คืออะไร? สัมมาทิฏฐิ คือ ความรู้แจ้งในทุกข์ ความรู้แจ้งในสมุทัย (ที่เกิดแห่งทุกข์) ความรู้แจ้งในทุกข์นิโรธ (ที่ดับทุกข์) ความรู้แจ้งในปฏิบัติทำอันทำให้ถึงในที่ดับทุกข์ (มรรค) นี้ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ"

ความดำริในทางที่ชอบ คือ ดำริจากกามตัณหา ดำริในความไม่ถูกอาฆาต พยาบาทใคร ดำริในการไม่เบียดเบียนใคร เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "สัมมาสังกัปปะได้แก่อะไร? ได้แก่ เนกขัมมสังกัปปะ ดำริในการออกจากกามา ๑ อพยาบาทสังกัปปะ ดำริในความไม่พยาบาท ๑ อวิหิงสสังกัปปะ ดำริในความไม่เบียดเบียน ๑ ทั้ง ๓ อย่างนี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

เจตนาจเว้นจากจิตทุจริต ๔ เรียกว่า สัมมาวาจา ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "สัมมาวาจาได้แก่อะไร? ได้แก่ เจตนาจเว้นจากมุสาวาท เจตนาจเว้นจากการพูดต่อเสียด เจตนาจเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาจเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา"

เจตนาจเว้นจากกายทุจริต ๓ เรียกว่า สัมมากัมมันตะ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "สัมมากัมมันตะ ได้แก่อะไร? ได้แก่ เจตนาจเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาจเว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาจเว้นจากการประพฤติดิฉินในกามทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ"

เจตนาจเว้นมิฉนชิพประกอบสัมมาชิพ เรียกว่า สัมมาอาชีวะ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "สัมมาอาชีวะได้แก่อะไร? ได้แก่ข้อที่พระอรชยสาวกในพระศาสนา นี้ ละเว้นมิฉนชิพ ดำรงชีวิตด้วยสัมมาชิพ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ"

การเพียรพยายามระมัดระวังไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้น เพียรเลิกละความชั่วที่มีอยู่ เพียรทำความดีให้เกิดขึ้น และเพียรรักษาความดีให้ดำรงมั่นอยู่ เรียกว่า สัมมาวายามะ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "สัมมาวายามะได้แก่อะไร? ได้แก่ ข้อที่ภิกษุในพระศาสนา นี้ ปลูกความพอใจ พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งใจไว้ เพื่อไม่ให้กุศลธรรมทั้งหลาย อันต่ำทรามที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้นได้, ภิกษุปลูกฉนั้ตะ พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งใจไว้ เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลายอันต่ำทราม ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป, ภิกษุปลูกฉนั้ตะ พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งใจไว้ เพื่อให้กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ภิกษุปลูกฉนั้ตะ พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งใจไว้ เพื่อความดำรงมั่น เพื่อความไม่เสื่อมสลาย เพื่อความมีมากขึ้น เพื่อความแพร่หลาย เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ"

ความระลึกในการกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์ที่ปรากฏขึ้นทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม คือ กาย (รูปธรรม) เวทนา จิต ธรรม (นามธรรม) เรียกว่าสัมมาสติ ดังที่พระพุทธองค์ ตรัสไว้ว่า "สัมมาสติได้แก่อะไร ? ได้แก่อ้อที่ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูกาย ในกายอยู่ โดยเป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดความยินดีและความยินร้ายในโลก เสียได้ เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ โดยเป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดความยินดีและความยินร้ายในโลกเสียได้ เป็นผู้มีปกติพิจารณาดูจิตในจิตอยู่ โดยเป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดความยินดียินร้ายในโลกเสียได้ เป็นผู้มีปกติพิจารณา ดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ โดยเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ กำจัดความยินดียินร้ายในโลกเสียได้ นี้เรียกว่า สัมมาสติ"

ความมีจิตตั้งมั่นในอารมณ์ที่เป็นบุญเป็นกุศลเรียกว่าสัมมาสมาธิ ดังที่พระพุทธองค์ ตรัสไว้ว่า "สัมมาสมาธิได้แก่อะไร ? ได้แก่อ้อที่ภิกษุในพระศาสนานี้สังคแล้วจากกามทั้งหลาย สังคแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าสู่ปฐมฌาน อันมิวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข อันเกิดแต่วิเวก อยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป จึงเข้าสู่ทุติยฌาน มีความผ่อนคลายภายใน มีความเป็นเอกแห่งใจ ผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่และเพราะสำรอกปิติเสียได้ จึงเป็น ผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะอยู่ ทั้งย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย เข้าสู่ตติยฌาน ซึ่งพระอรหันต์ทั้งหลาย เรียกว่า เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข และเพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งหลาย จึงเข้าสู่จตุตถฌาน อันมิใช่สุข มิใช่ทุกข์ มีแต่ความบริสุทธิ์อันเกิดแต่อุเบกขาและสติอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ"

การใช้สติกำหนดพิจารณาดูสภาวะแห่งสังขะ ๔ ดังกล่าวนี้ ย่อมจะทราบความจริงว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นอย่างไร จิตใจก็จะเป็นสมาธิ เกิดสติปัญญา พิจารณาเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร เพราะรู้ตามความเป็นจริงแล้ว

สำหรับความเกิดขึ้นและความดับไปในธรรมทั้งหลาย คือ ในสังขะ ๔ นั้น พึงทราบ ตามนัยที่กล่าวแล้วในเรื่องของขั้น ๕ ในขั้นที่พพะ กล่าวคือ

ทุกขสังขจะ ได้แก่ขันธ์ ๕ ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งทุกขสังขจะ พึงทราบตามนัยแห่งขันธ์ ๕ สมุทัยสังขจะ ได้แก่ตัณหา อันเป็นสังขารขันธ์ ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งสมุทัยสังขจะ พึงทราบตามนัยแห่งสังขารขันธ์ และมัคคสังขจะก็เช่นเดียวกัน ส่วนนิโรธสังขจะนั้น ถ้าเป็นเพียงแต่ตังคนิโรธก็เป็นสังขารขันธ์เช่นเดียวกัน ส่วนสมุจเจตนิโรธ อันได้แก่นิพพาน เป็นขันธวิมุต พ้นจากความเป็นขันธ์ จึงไม่มีการเกิดและการดับ

สติที่กำหนดสังขจะเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสังขจะ ตัณหาอันมีมาก่อนที่ทำให้สติเกิดขึ้น เป็นสมุทัยสังขจะ การที่ตัณหาและสติทั้งสองอย่างนั้นไม่ดำเนินไป เป็นนิโรธสังขจะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมัคคสังขจะ ภิกษุขวนขวายด้วยอำนาจสังขจะ ๔ ย่อมบรรลุลความดับทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น วิธีนี้ จึงเป็นมุขหนึ่งที่จะช่วยให้ออกจากทุกข์ได้

กรรมฐานในสติปัฏฐาน

กรรมฐานหรือฐานอารมณ์ภาวนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในสติปัฏฐานนั้น โดยสังเขปมี ๒๑ โดยพิสดาร มี ๔๔ คือ

ก. กายานุปัสสนา ๑๔ ฐาน

(๑) อานาปานะ ๑ ฐาน

(๒) อิริยาบถ ๔ ๑ ฐาน

(๓) สัมปชัญญะ ๔ ๑ ฐาน

(๔) อาการ ๓๒ ๑ ฐาน

(๕) ธาตุ ๔ ๑ ฐาน

(๖) ป่าช้า ๕ ๑ ฐาน

ข. เวทนานุปัสสนา ๑ ฐาน (พิสดาร ๕ ฐาน)

ค. จิตตานุปัสสนา ๑ ฐาน (พิสดาร ๑๖ ฐาน)

ง. ธัมมานุปัสสนา ๕ ฐาน

(๑) นิเวรณ ๑ ฐาน

(๒) ขันธ์ ๑ ฐาน

(๓) อายตนะ ๑ ฐาน

(๔) โพชฌงค์ ๑ ฐาน

(๕) สัจจะ ๑ ฐาน

รวม ๒๑ (หรือ ๔๔) ฐาน

เมื่อว่าโดย รูปกรรมฐานและอรูปรกรรมฐาน สติปัฏฐาน ๔ ก็เป็นได้ทั้งสองอย่าง กล่าวคือ กายานุปัสสนาเป็นรูปกรรมฐาน ส่วนเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนาเป็นอรูปรกรรมฐาน

เมื่อว่าโดย สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน สติปัฏฐาน ๔ ก็เป็นได้ทั้งสองอย่าง กล่าวคือ กายานุปัสสนา เป็นได้ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาล้วน ส่วนธัมมานุปัสสนาเฉพาะนิเวศนูปัพพะ โพชฌงค์-ปัพพะ เป็นวิปัสสนาล้วน ปัพพะนอกนี้ เป็นได้ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

เมื่อว่าโดย ผลทางสมาธิ อานาปานกรรมฐาน ๑ ทวัตตีสภากรกรรมฐาน (อาการสามสิบสอง) ๑ นวสวัตติกรรมฐาน (ป่าช้า ๘) ๘ รวม ๑๑ อย่างนี้ เป็นกรรมฐานที่อำนวยผลถึงอัปนาสมาธิ กรรมฐานอีก ๑๐ อย่างนอกนี้ เป็นกรรมฐานที่อำนวยผลเพียง อุปจารสมาธิเท่านั้น

สรุปสติปัฏฐาน

สติ แปลว่า ความระลึกได้ เป็นกุศลเจตสิก เป็นคุณธรรมสำคัญ ช่วยให้เกิดความรอบคอบ ความยับยั้งชั่งคิด ช่วยให้การกระทำ การพูด การคิด ไม่ผิดพลาด และช่วยให้จิตใจมั่นคงอยู่ในอารมณ์ สติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งมั่นแห่งสติ หรือสติที่ตั้งมั่น หมายความว่า กรรมฐานหรือข้อปฏิบัติที่มีสติเป็นประธาน มีสติเป็นหลัก

สติปัฏฐานนั้น ว่าโดยสภาวะก็มีเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ว่าโดยอารมณ์แห่งสติ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม จึงแบ่งเป็น ๔ อย่าง อันมีกายานุปัสสนา สติพิจารณากายเป็นอารมณ์เป็นต้น

กายนุปีสสนาสติปฏิฐานนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นหลักไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้มียกตีพิจารณาภายในกายอยู่ โดยเป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติ จึงกำจัดความยินดีและความยินร้ายในโลกเสียได้"

ตามพระพุทธพจน์นี้ เป็นอันได้หลักปฏิบัติว่า ผู้จะเจริญกายนุปีสสนาสติปฏิฐานนั้น นอกจากจะเป็นผู้มีศีลบริสุทธิตามหลักทั่วไปแล้ว จะต้องเป็นผู้มีคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ

๑. อาตาปี มีความเพียร
๒. สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ
๓. สติมา มีสติ

คนเกียจคร้าน เห็นแก่หลับนอน ไม่มีสัมปชัญญะ คือ ไม่มีปัญญากำหนดรู้เท่าทันอารมณ์ ไม่มีสติควบคุมจิตใจให้มั่นอยู่ในอารมณ์ ย่อมไม่สามารถปฏิบัติกรรมฐานให้เกิดผลตามเป้าหมายได้

ที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาภายในกายนั้น หมายความว่า ให้กำหนดพิจารณาภายในส่วนย่อยในร่างกายของตน ส่วนเวทนาก็อยู่ในส่วนเวทนา ส่วนจิตส่วนธรรม ก็อยู่ในส่วนจิตส่วนธรรม โดยให้จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ เป็นส่วน ๆ ไป ไม่ให้สับสนกัน เพื่อจะได้ทราบว่าอารมณ์ใดเป็นรูป อารมณ์ใดเป็นนาม ทั้งรูปนามนั้นล้วนแต่มีภาวะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นเดียวกัน

กายที่กำหนดเป็นอารมณ์นั้นแบ่งเป็น ๕ ปัพพะ หรือ ๕ หมวด คือ อานาปาน-ปัพพะ หมวดว่าด้วยลมหายใจเข้าออก อิริยาปถปัพพะ หมวดว่าด้วยอิริยาบถ ๔ สัมปชัญญะ-ปัพพะ หมวดว่าด้วยสัมปชัญญะ ปฏิกุศลปัพพะ หมวดว่าด้วยอาการ ๓๒ อันเป็นของปฏิกุศล และธาตุปัพพะ หมวดว่าด้วยธาตุ ๔

ลมหายใจเข้าออกเป็นส่วนหนึ่งของกาย เรียกว่า กายเหมือนกัน และเป็นกายส่วนสำคัญด้วย เพราะเป็นสภาพปรนปรีอร่างกายให้เป็นอยู่ไม่ให้ตาย ทั้งการหายใจเข้าออกนั้นเป็นของคู่กัน ถ้าหายใจออกแล้วไม่หายใจเข้า หรือหายใจเข้าไม่หายใจออก ร่างกายก็เป็นอยู่ไม่ได้ นานอย่างที่เรียกว่า "หมดลมก็หมดเรื่อง ก็มีลมก็มีเรื่อง" คือหมดลมหายใจเมื่อใด ชีวิตก็ดับเมื่อนั้น การกำหนดลมหายใจเข้าออกนั้น พระพุทธองค์ทรงสอนให้กำหนดดังนี้ คือ เมื่อ

หายใจเข้าหรือหายใจออกยาวหรือสั้นก็ให้รู้ชัดว่า ยาวหรือสั้น ให้มีสติกำหนดจดจ้องอยู่กับลมหายใจนั้น การกำหนดลมหายใจเข้าออกนั้น ท่านแสดงวิธีไว้หลายประการ ประการหนึ่งให้ตั้งสติไว้คอยดักจับลมหายใจเข้าหายใจออกที่ริมฝีปากเบื้องบน ตรงจมูก ซึ่งเป็นฐานผ่านหรือฐานสัมผัสของลมหายใจเข้าหายใจออก วิธีนี้เป็นการผูกใจไว้ในที่นั้น ไม่ปล่อยให้จิตใจแลบไปสู่อารมณ์อื่น อีกวิธีหนึ่งใช้วิธีนับ คือนับลมหายใจเข้าหายใจออก ทุกขณะที่ลมหายใจสัมผัส เช่น ให้นับหนึ่งถึงห้า จนถึงสิบ ข้อนี้เป็นอุบายวิธีที่จะทำให้สงบเป็นสมาธิ

การเคลื่อนไหวของกายส่วนใหญ่ ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน อันเป็นอาการ กิริยาของกาย ก็นับเป็นกายเหมือนกัน พระพุทธองค์ทรงสอนให้มีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้ทุกอิริยาบถ แม้ในกิริยาเคลื่อนไหวส่วนย่อยของกาย เช่น การก้าวไป การถอยกลับ การแลไปข้างหน้า การเหลียวซ้ายแลขวา การคู้ การเหยียด การนุ่งห่ม การกิน การดื่ม การเคี้ยวอาหาร การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ เป็นต้น พระพุทธองค์ทรงสอนให้มีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้ทุกอาการกิริยา ข้อนี้ย่อมเป็นอุบายวิธีอบรมจิตให้เป็นสมาธิ และเกิดสติปัญญาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

อาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เป็นต้น อันเป็นส่วนประกอบของร่างกาย ซึ่งนับเป็นกายเหมือนกัน พระพุทธองค์ก็ทรงสอนให้มีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้ โดยให้เห็นเป็นของปฏิภูล เป็นของไม่สะอาด เต็มไปด้วยของสกปรกนานาประการ ทั้งนี้เพื่อให้จิตใจสงบเป็นสมาธิ และเกิดสติปัญญาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

การพิจารณากำหนดให้เห็นว่า สิ่งที่สมมติว่าเป็นร่างกาย เป็นตัวเป็นตน ของเราของเขานั้น ที่แท้ก็เป็นเพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เท่านั้น พระพุทธองค์จึงทรงสอนให้กำหนดว่า ธาตุ ๔ นั้น เป็นส่วนประกอบของกาย มีอยู่ในกาย กายนี้จึงมิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เพื่อให้จิตเป็นสมาธิและเกิดสติปัญญาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

อีกประการหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงสอนให้กำหนดพิจารณาซากศพซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ กัน ๕ ประเภท มีชกศพที่ตายแล้ววันเดียวหรือตายแล้ว ๒-๓ วัน เป็นต้น เพื่อนำมาเปรียบเทียบกับตนเองให้เห็นว่าตัวของเราก็จะต้องเป็นศพแน่ ๆ จะต้องเน่า ต้องเปื่อย ต้องกลายเป็นกองกระดูก เป็นเถ้าเป็นถ่านไปอย่างแน่นอน การกำหนดพิจารณาอย่างนี้ เป็นอุบายวิธีที่จะ

ทำให้จิตใจสงบเป็นสมาธิ เกิดสติปัญญา เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การพิจารณาภายในกาย เป็นอารมณ์ จึงเป็นกรรมฐาน มีรูปเป็นอารมณ์ เป็นข้อปฏิบัติที่สามารถจัดความยินดีในร้าย ทำให้จิตใจผ่อนคลาย พ้นจากทุกข์ต่าง ๆ ได้

สิ่งที่เป็นอารมณ์ของสติข้อที่ ๒ ได้แก่ เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอุเบกขาบ้าง พระพุทธองค์ทรงสอนให้กำหนดเป็นกรรมฐาน ได้ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีปกติพิจารณาอุเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ โดยเป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดความยินดีและความยินร้ายในโลกเสียได้"

พระพุทธพจน์นี้ ย่อมถือเป็นหลักปฏิบัติได้ว่า ผู้เจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานจะต้องมีคุณสมบัติอย่างเดียวกับผู้เจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ที่ทรงสอนให้พิจารณาอุเวทนาในเวทนาทั้งหลายนั้น หมายความว่าในบรรดาเวทนาทั้งหลายนั้น เมื่อเวทนาใดเกิดขึ้น ก็ให้มีสติกำหนดรู้เวทนานั้น แล้วไม่ปล่อยใจให้เกิดความยินดีใน สุขเวทนา อุเบกขาเวทนา ไม่ยินร้ายในทุกขเวทนานั้น ให้เห็นว่าเวทนานี้เป็นแต่เพียงความเสวยอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวเรา เขา ไม่มีสิ่งใดที่ควรยึดมั่นถือมั่น กำหนดรู้เท่าทันเวทนาอย่างนี้ จิตใจก็จะสงบเป็นสมาธิ เกิดสติปัญญา พิจารณาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และเวทนานี้เป็นนามธรรม การพิจารณาอุเวทนาในเวทนา จึงเป็นกรรมฐาน มีนามเป็นอารมณ์ เป็นข้อปฏิบัติที่สามารถจัดความยินดีในร้าย ทำให้จิตใจผ่อนคลาย พ้นจากทุกข์ต่าง ๆ ได้

สิ่งที่เป็นอารมณ์ของสติข้อที่ ๓ ได้แก่ แก้วจิต หรือวิญญูณ ซึ่งเป็นสิ่งรู้จกนี้รู้จักคิด อันมีอยู่ในร่างกายของคนและสัตว์ เป็นนามธรรม ไม่สามารถสัมผัสด้วยประสาททั้ง ๔ ได้ พระพุทธองค์ ทรงสอนให้กำหนดเป็นกรรมฐาน ได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้เป็นผู้มีปกติพิจารณาจิตในจิตอยู่ โดยเป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดความยินดีและความยินร้ายในโลกเสียได้"

พระพุทธพจน์นี้ ย่อมถือเป็นหลักปฏิบัติได้ว่า ผู้เจริญจิตตานุปัตสนาสติปัญฐาน จะต้องมึคุณสมบัติอย่างเดียวกับผู้เจริญสติปัญฐานข้อที่ ๑-๒ ดังกล่าวแล้ว

ที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาจิตในจิตนั้น หมายความว่า ในจิตชนิดต่าง ๆ นั้น เมื่อจิตชนิดใดเกิดขึ้น ก็ให้มีสติกำหนดรู้จิตนั้น ตามความเป็นจริง เช่น จิตมีราคะ มีโทสะ มีโมหะหรือจิตปราศจากราคะ ปราศจากโทสะ และปราศจากโมหะ ก็ให้กำหนดรู้ตามความเป็นจริงให้เห็นว่าจิตนี้เป็นเพียงนามธรรม ที่เป็นสังขตะ มีเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะแล้วก็ดับไป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่มีสิ่งใดควรยึดมั่นถือมั่น กำหนดรู้เท่าทันจิตอย่างนี้ทุกขณะ ที่มันเกิดและดับ จิตก็จะเป็นสมาธิ เกิดสติปัญญา พิจารณาเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การพิจารณาจิตเป็นอารมณ์ จึงเป็นกรรมฐานมีนามเป็นอารมณ์ เป็นข้อปฏิบัติที่สามารถขจัดความยินดียินร้าย ทำให้จิตใจผ่องใส พ้นจากทุกข์ต่าง ๆ ได้

สิ่งที่เป็นอารมณ์ของสติข้อที่ ๔ ได้แก่ธรรม คือสภาพที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งเป็นเจตสิก หรือเป็นสังขารจันท์ เมื่อเกิดขึ้นในจิตแล้ว ย่อมปรุงแต่งจิตให้แปรไป ให้เป็นกุศล จิตบ้าง อกุศลจิตบ้าง สภาวะธรรมดังกล่าวนี้ พระพุทธองค์ทรงสอนให้กำหนดเป็นกรรมฐานได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้มึปกติพิจารณาคุณธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ โดยเป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดความยินดีและความยินร้ายในโลกเสียได้"

พระพุทธพจน์นี้ ย่อมถือเป็นหลักปฏิบัติได้ว่า ผู้เจริญธัมมานุปัตสนาสติปัญฐานจะต้องมึคุณธรรม เช่นเดียวกับผู้เจริญสติปัญฐาน ๓ ข้อ ข้างต้นดังกล่าว

ที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้กำหนดพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลายนั้น หมายความว่า ในบรรดาธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เมื่อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็ให้มีสติกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมนั้น ๆ ว่า นี่เป็นกุศลหรืออกุศล เช่น นีวรณ ๕ เกิดขึ้น ก็กำหนดรู้ว่า กามฉันทะ เป็นอย่างนี้ พยาบาท ถีนมิทระ อุทธัจจกุกกัจจะ และวิจิกิจจา เป็นอย่างนี้ ๆ แล้วพิจารณาให้เห็นว่าสภาวะธรรมเหล่านี้ เป็นเพียงนามธรรมที่เป็นสังขตะ มีเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะแล้วก็ดับไป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่มีสิ่งใดควรยึดมั่นถือมั่น กำหนดรู้เท่า

ทันสภาวะธรรมอย่างนี้ ทุกขณะที่มันเกิดและดับ จิตใจก็จะสงบเป็นสมาธิ และจะเกิดสติปัญญา พิจารณาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การพิจารณาคุณธรรมในธรรมเป็นอารมณ์ จึงเป็นกรรมฐาน มีนามธรรมเป็นอารมณ์ เป็นข้อปฏิบัติสามารถจัดความยินดีในร้าย ทำให้จิตใจผ่องใส พ้นจากทุกข์ต่าง ๆ ได้

อานิสงส์การเจริญสติปัฏฐาน ๔

ผู้มีจิตศรัทธา มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เจริญสติปัฏฐานตามวิธีการดังกล่าว มา ทั้งในส่วนกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ย่อมจะได้รับ อานิสงส์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ถ้าเจริญสติปัฏฐานเป็นเวลา ๗ ปี จะพึงหวังได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คือ บรรลุพระอรหัตผล (สำเร็จเป็นพระอรหันต์) หรือถ้ามีเจ้านั้น ก็จะบรรลุอนาคามีผล (สำเร็จเป็นพระอนาคามี) ในปัจจุบันชาตินี้

๒. ถ้าเจริญสติปัฏฐานเป็นเวลา ๖ ปี หรือ ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี, ๗ เดือน ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน ๓ เดือน ๒ เดือน ๑ เดือน, ๗ วัน ผู้นั้นก็จะพึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ในสองอย่างเช่นเดียวกัน คือ ย่อมจะได้บรรลุพระอรหัตผล หรือ อนาคามีผล ในปัจจุบันชาตินี้ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว ที่เข้าไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความโศกและความรำไรราพัน เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมรรค เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน ทางสายเดียวนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔"

บทที่ ๘

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

สัมมัตตปธาน ๔

สัมมัตตปธาน แปลว่า ความเพียรกล้าแข็ง โดยชอบ หมายความว่า ความเพียรขึ้น เต็ดเดี่ยวแน่วแน่ เพื่อประกอบสิ่งที่ต้องการให้สัมฤทธิ์ผล ผู้กระทำความเพียรถึงขั้นที่เรียกว่า สัมมัตตปธาน นี้ จะต้องประกอบด้วยของคุณสำคัญ ๔ ประการ คือ

๑. มีความเพียรอย่างไม่ยอมถอยหลัง แม้ร่างกายจะเหลือแต่หนังก็ตาม
๒. มีความเพียรอย่างไม่ยอมถอยหลัง แม้ร่างกายจะเหลือแต่เอ็นก็ตาม
๓. มีความเพียรอย่างไม่ยอมถอยหลัง แม้ร่างกายจะเหลือแต่กระดูกก็ตาม
๔. มีความเพียรอย่างไม่ยอมถอยหลัง แม้เนื้อละเอียดในร่างกายจะเหือดแห้งไปก็ตาม

ถ้ายังไม่บรรลุสิ่งที่ประสงค์ อันจะพึงบรรลุได้ด้วยเร็วแรง ด้วยความเพียร ด้วย ความบากบั่นของบุรุษแล้ว จะไม่ยอมเลิกความเพียรเป็นอันขาด ความเพียรกล้าแข็งเด็ดเดี่ยว ชนิดเอาชีวิตเข้าแลก เพื่อบรรลุความดีที่พึงประสงค์ดังกล่าวนี้ จึงเป็นสัมมัตตปธาน ถ้าเพียงไม่ถึงขนาดนี้ก็เรียกได้แต่เพียงเป็นวิริยะเท่านั้น ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบนี้ พึงเห็นเช่นคราว ที่พระพุทธองค์ทรงปฏิบัติ เมื่อประทับอยู่บน โพธิบัลลังก์ ทรงตั้งความเพียรเด็ดเดี่ยวประกอบด้วยของคุณ ๔ นั้น โดยทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ว่า ถ้าไม่สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า จะไม่ยอม เสด็จจากโพธิบัลลังก์เป็นอันขาด

สัมมัตตปธานนั้นมี ๔ ประการ คือ

๑. สัจจปธาน เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน
๒. ปหานปธาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
๓. ภาวนापธาน เพียรบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้นในสันดาน
๔. อนุรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป

สัมมัตตปธาน ๔ นี้ พระพุทธองค์ตรัสไว้หลายแห่ง จะนำมาศึกษาเฉพาะที่ปรากฏ
ในพระบาลีวิภังคปกรณ์ ทั้งสุดต้นตภาชนีย์ และอภิธรรมภาชนีย์ พร้อมทั้งอธิบายตาม
สมควรดังต่อไปนี้

สุดต้นตภาชนีย์

สัมมัตตปธาน ๔ คือ

๑. สัจจปธาน : ภาวนาในพระศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความ-
เพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาป อกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นได้

๒. ปหานปธาน : ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้
ตั้งความเพียรไว้ เพื่อละบาป อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. ภาวนาปธาน : ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้
ตั้งความเพียรไว้ เพื่อบำเพ็ญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔. อนุรักษนาปธาน : ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง
จิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย
เพื่อความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

สัจจปธาน : ภาวนาในพระศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความ
เพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาป อกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น
ได้เป็นอย่างไร ? บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้แก่อะไรบ้าง ? บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้แก่
อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสทั้งหลายอันอยู่ร่วมกันกับอกุศลมูลนั้น กับทั้ง
เวทนาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันประกอบกันเข้ากับอกุศลมูลนั้น กับทั้งกายกรรม
วจีกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เหล่านี้เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ภาวนา
ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ตั้งจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาป
อกุศลธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้นได้ ด้วยประการดังกล่าวนี้

ที่ว่า ทำฉันทะให้เกิด นั้น ฉันทะได้แก่อะไร ? ได้แก่ความพอใจ อากาโรพอใจ ความใคร่จะทำ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิณฑุทำฉันทะให้เกิด คือให้กำเนิดขึ้น ให้ผุดขึ้น ให้ปรากฏขึ้น ให้บังเกิด ให้บังเกิดขึ้นเฉพาะ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด

ที่ว่า พยายาม นั้น ความพยายามได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาคความเพียร ทางใจ ความก้าวหน้า ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องต้น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความ- อดุสาหะ ความขะมักเขม้น ความขยันขันแข็ง ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้าอันไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่วางธุระ ความเอาธุระ ความเพียร อินทรีย์คือความเพียร ณะคือความเพียร ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิณฑุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม มาถึง มาถึงพร้อม เพียบพร้อมสมบูรณ์ คือประกอบพร้อมด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า พยายาม

ที่ว่า ปรารถนาคความเพียร นั้น ความเพียรได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาคความ- เพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ความเพียร ภิณฑุปรารถนาคความเพียร คือ เริ่ม ริเริ่ม ส้องเสพความเพียร เจริญความเพียร กระทำความเพียรให้มากขึ้น ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ปรารถนาคความเพียร

ที่ว่า ประคองจิตไว้ นั้น จิตได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่รู้จักคิด คือใจ มานัส หฤทัย ธรรมชาติที่ผ่องใส มโน อายตนะคือใจ อินทรีย์คือใจ วิญญาน วิญญานจันท์ มโนวิญญาน ชาติอันควรแก่เจตสิกธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่า จิต ภิณฑุประคองไว้ คือ ประคับประคอง อุปถัมภ์ ค้ำชูจิตนี้ไว้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้

ที่ว่า ตั้งความเพียรไว้ นั้น ความเพียรได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาคความเพียร ทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ความเพียร ภิณฑุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม ฯลฯ ประกอบพร้อมด้วยความเพียรนี้ เพราะฉะนั้น เรียกว่า ตั้งความเพียรไว้

ปหานปธาน : ก็ภิณฑุในพระศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ปรารถนาคความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อละบาป อกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร ? บำปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่อะไรบ้าง ? บำปอกุศลธรรมทั้งหลายได้แก่อกุศลมูล ๓

คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสทั้งหลายอันอยู่ร่วมกับอกุศลมูลนั้นกับทั้งเวทนาขั้น
สัญญาขั้น สัมขารขั้น วิญญาณขั้น อันประกอบกันเข้ากับอกุศลมูลนั้น กับทั้งกายกรรม
วจีกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เหล่านี้เรียกว่าบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้
เพื่อละบาป อกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วนี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้

ที่ว่า ทำฉันทะให้เกิด นั้น ฉันทะได้แก่อะไร ? ได้แก่ความพอใจ ความใคร่

จะทำ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุทำให้ฉันทะนี้เกิด คือให้กำเนิด
ขึ้น ทำให้ผุดขึ้น ให้ปรากฏขึ้น ให้บังเกิด ให้บังเกิดขึ้นเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
ทำฉันทะให้เกิด

ที่ว่า พยายาม นั้น ความพยายามได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารภความเพียร
ทางใจ ความก้าวหน้า ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้า ความตั้งหน้า ความพยายาม ความ-
อุตสาหะ ความขะมักเขม้น ความเข้มแข็ง ความขยันขันแข็ง ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้า
อันไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่วางธุระ ความเอาธุระ ความเพียร อินทรีย์
คือความเพียร พละคือความเพียร ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิกษุเป็น
ผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม มาถึง มาถึงพร้อม เพียบพร้อมสมบูรณ์ คือ ประกอบพร้อมด้วย
ความพยายามนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม

ที่ว่า ปรารภความเพียร นั้น ความเพียรได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความปรารภความ
เพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุปรารภความเพียร คือ
เริ่ม ริเริ่ม ส้องเสพความเพียร เจริญความเพียร กระทำความเพียรให้มากขึ้น ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร

ที่ว่า ประคองจิตไว้ นั้น จิตได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่รู้จักคิดคือใจ มานัส หนุตย
ธรรมชาติที่ผ่องใส มโน อายตนะคือใจ อินทรีย์คือใจ วิญญาณ วิญญาณขั้น มโนวิญญาณ
ธาตุ อันควรแก่เจตสิกธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่า จิต ภิกษุประคองไว้ คือ ประคับประคอง
อุปถัมภ์ค้ำชูจิตนี้ไว้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้

ที่ว่า ตั้งความเพียรไว้ นั้น ความเพียรได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความปรารถนา-
เพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม
 ฯลฯ ประกอบพร้อมด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ตั้งความเพียรไว้

ภาวนาปธาน : ก็ภิกษุในพระศาสนา ทำฉันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ปรารถนา
ความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อบำเพ็ญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นเป็น
อย่างไร ? กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นได้แก่อะไรบ้าง ? กุศลธรรมทั้งหลายได้แก่
กุศลมูล ๓ คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ และเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ
ที่ประกอบกันเข้ากับกุศลมูลนั้น กับทั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็น
สมุฏฐาน เหล่านี้เรียกว่ากุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนา
ความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อบำเพ็ญกุศลที่ยังไม่เกิดเหล่านี้ให้เกิดขึ้น ด้วยประการ
ดังกล่าวนี้

ที่ว่าทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้ง
ความเพียรไว้ นั้น ความเพียรได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ความ
พยายามชอบนี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง ฯลฯ ประกอบพร้อมด้วยความเพียรนี้
ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า ตั้งความเพียรไว้

อนุรักษนาปธาน : ก็ภิกษุในพระศาสนา ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนา
ความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมี
มากขึ้น ความแพร่หลาย เพื่อความเจริญบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วเป็น
อย่างไร ? กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่อะไรบ้าง ? กุศลธรรมทั้งหลายได้แก่ กุศล-
มูล ๓ คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ และเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ
ที่ประกอบกันเข้ากับกุศลมูลนั้น กับทั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็น
สมุฏฐาน เหล่านี้เรียกว่ากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนา
ความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ
ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย เพื่อความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเหล่านี้
ด้วยประการดังกล่าวนี้

ที่ว่า เพื่อความดำรงอยู่ หมายความว่า อันใดเป็นความดำรงอยู่ อันนั้นก็เป็น ความไม่เสื่อมสูญ อันใดเป็นความไม่เสื่อมสูญ อันนั้นย่อมเป็นความมีมากขึ้น อันใดเป็นความ มีมากขึ้น อันนั้นย่อมเป็นความแพร่หลาย อันใดเป็นความแพร่หลาย อันนั้นย่อมเป็นความเจริญ อันใดเป็นความเจริญ อันนั้นย่อมเป็นความบริบูรณ์ (แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว)

ที่ว ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิตไว้
ตั้งความเพียรไว้ นั้น ความเพียรได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรรกความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง ฯลฯ ประกอบพร้อมด้วย ความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า ตั้งความเพียรไว้

อรรถาธิบาย

การใช้ความเพียรในทางที่ชอบนั้น ทางพระพุทธศาสนามีหลักอยู่ ๔ อย่าง คือ เพียรระวัง เพียรละ เพียรสร้าง เพียรรักษา

เพียรระวัง หมายความว่า ระวังทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยให้ มีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์ที่ผ่านมาสัมผัสทวาร ๖ นั้น ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันมิให้บาป มิให้อกุศลเกิดขึ้นได้ ในขณะที่เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้อง โสภณูปพะ และรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ สิ่งทีเรียกว่า บาป ก็ได้แก่ความชั่ว ความต่ำทราม ทีเรียกว่า อกุศล ก็ได้แก่ สิ่งที่ไม่เป็นคุณความดี ซึ่งได้แก่ อกุศลมูล ๓ กับทั้งกิเลสทั้งหลายที่อยู่ร่วมกับ อกุศลมูลนั้น สิ่งที่ไม่เป็นคุณความดี ซึ่งได้แก่ อกุศลมูล ๓ กับทั้งกิเลสทั้งหลายที่อยู่ร่วมกับ อกุศลมูลนั้น และนามขันธ์ ๔ อันประกอบกันเข้ากับอกุศลมูลนั้น ตลอดจนกายกรรม วชิกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลนั้นเป็นสมุฏฐาน ต้องระวังมิให้อกุศลธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น กล่าวคือ มโนกรรม อันมีอกุศลนั้นเป็นสมุฏฐาน ต้องระวังมิให้อกุศลธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น กล่าวคือ อกุศลมูล ๓ ได้แก่

๑. โลภะ ความอยากได้ ความรักใคร่ ความกำหนัด ความยินดี ความชอบใจ
ในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ์ อันเป็นฝ่ายอริยกรรม

๒. โทสะ ความโกรธ ความขัดเคือง ความเกลียดชัง ความไม่ยินดี ไม่ชอบใจ
ในอารมณ์ทั้ง ๖ นั้น อันเป็นฝ่ายอนิฏฐารมณ์

๓. โมหะ ความหลง ความโง่เขลา ความไม่รู้แท้ ความไม่รู้เท่าทันอารมณ์
ทั้ง ๖ นั้น ตลอดจนความรู้ธัส ๔

กิเลสต่าง ๆ ที่อยู่ร่วมกับอกุศลมูล มีมาก เช่น

มานะ ความถือตัว

ทิฏฐิ ความเห็นผิด

วิจิจจนา ความลังเลใจ

อหิริกะ ความไม่ละอายบาป

อนอตตปปะ ความไม่สะอึกกลัวบาป เป็นต้น

- นามขันธ์ ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งประกอบกันเข้ากับอกุศลมูล นั้น หมายความว่า ขณะใดอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นในใจ ขณะนั้นวิญญาณ หรือจิต ก็แปรสภาพเป็นอกุศลวิญญาณ หรืออกุศลจิตไปตามอกุศลมูลนั้น ขณะเดียวกัน เวทนา สัญญา สังขาร ก็กลายเป็นอกุศลไปด้วย

- กรรม ๓ คือ กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม ที่มีอกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน คือ ที่เกิดจากอกุศลมูลทั้ง ๓ นั้น ก็จะเป็นอกุศลกรรมไป เป็นทุจริตไป

เมื่ออกุศลเหล่านี้ยังไม่เกิดขึ้น ก็ต้องเพียรพยายามระวังป้องกันไว้มิให้เกิดขึ้น ที่ว่า อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้น ได้แก่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยกระทำมาก่อน แต่อาจจะ กระทำในอนาคต หมายความว่า บรรดาสัตว์โลกทั้งหลาย ถ้ายังไม่ได้บรรลุพระนิพพาน ยังไม่ สำเร็จเป็นพระอรหันต์อยู่ตราบใด อกุศลธรรมทั้งหลายที่จะพึงกระทำต่อไปในอนาคตก็ยังมีอยู่มาก หากไม่ระมัดระวัง ไม่เพียรพยายามป้องกัน อกุศลธรรมเหล่านั้นก็จักเกิดขึ้นอย่างแน่นอน ด้วย เหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงสอนให้เพียรระวังอกุศลเหล่านี้มิให้เกิดขึ้น

เพียรละ หมายความว่า เพียรเลิก เพียรทำลายอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ที่ว่าอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว นี้ หมายถึงอกุศลธรรมที่เป็นอดีต จะเป็นอดีตชาติ หรืออดีตในชาติปัจจุบันก็ตาม อกุศลธรรมใดที่เคยทำมาแล้ว เช่น เคยโลภ เคยโกรธ เคยหลง มาแล้วอกุศลนั้นเรียกว่า อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว การ پاکเพียรเลิกและเสียไม่ทำต่อไปอีก เรียกว่า เพียรละ

เพียรสร้าง หมายความว่า กุศลธรรมทั้งหลาย อันได้แก่ กุศลมูล ๓ นามขันธ์ ๔ ที่ประกอบเข้ากับกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีกุศลมูลนั้นเป็นมูลฐาน เมื่อกุศลธรรมเหล่านี้ยังไม่เกิดขึ้น ต้องเพียรสร้างให้เกิดขึ้น กล่าวคือ

- กุศลมูล ๓ ได้แก่

๑. อโลภะ ความไม่ยอกได้ ไม่รักใคร่ ไม่กำหนด ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ฝ่ายที่เป็นอภิวารมณ

๒. อโทสะ ความไม่โกรธ ไม่ขัดเคือง ไม่เกลียดชังในอารมณ์ทั้ง ๖ นั้น อันเป็นฝ่ายอภิวารมณ

๓. อโมหะ ความไม่หลง ความรู้แท้ ความรู้เท่าทันอารมณ์ ตลอดจนความรู้ อริยสัจ ๔

- นามขันธ์ ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งประกอบกันเข้ากับกุศลมูลนั้น หมายความว่า ขณะใด กุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เกิดขึ้นในใจ ขณะนั้น วิญญาณ หรือจิต ก็แปรสภาพเป็นกุศลวิญญาณหรือกุศลจิตไปตามกุศลมูลนั้น ขณะเดียวกัน เวทนา สัญญา สังขาร ซึ่งเกิดขึ้นในใจก็กลายเป็นกุศลไปด้วย

- กรรม ๓ คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลเป็นสมมูลฐาน คือ ที่เกิดจากกุศลมูลทั้ง ๓ นั้น ก็เป็นกุศลไปด้วย

เมื่อกุศลธรรมดังกล่าวยังไม่เกิดขึ้นในสันดาน ต้องพยายามให้เกิดขึ้นให้ได้ ที่ว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น นั้น หมายความว่า กุศลใดที่ยังไม่เคยทำมา จะเป็นในอดีตชาติ หรือในชาตินี้ก็ตาม เช่น ไม่เคยรักษาศีล ไม่เคยมีสมาธิปัญญา ก็ต้องพยายามสร้างกุศลเหล่านั้น ให้เกิดขึ้นจนได้นี้เรียกว่า เพียรสร้าง

เพียรรักษา หมายความว่า เพียรปกป้อง ค้ำครองไว้ ให้มั่นคงไม่ให้เสื่อมสูญไป กล่าวคือ กุศลธรรมใดที่เกิดขึ้นแล้ว ต้องรักษาไว้ ค้ำครองไว้ ทะนุถนอมไว้ ไม่ให้เสื่อมไป ที่ว่ากุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว นั้น หมายความว่า กุศลธรรมที่เคยกระทำมาในอดีตชาติ หรือในชาติปัจจุบันนี้ เช่น เคยมีอโลภะ อโทสะ อโมหะ มาแล้ว เคยมีศีล สมาธิ ปัญญา แล้ว ต้องรักษาไว้ให้มั่นคง อย่าให้เสื่อมสูญไป นี้เรียกว่า เพียรรักษา

อภิธรรมภาษณีย์

(อุทเทสวาร) สัมมัตถปธาน ๔ คือ

๑. สังวรปธาน : ฝึกฝนในพระศาสนานี้ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้นได้

๒. ปธานปธาน : ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. ภาวนापธาน : ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔. อนุรักษนาปธาน : ทำฉันทะให้เกิด เพื่อรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ตั้งความเพียรไว้เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ที่ว่า ตั้งความเพียรไว้ ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรรากความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ ธรรมที่เหลือเป็นธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ

(ปฎินิเทศวาร) ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ ได้แก่อะไร ? (ได้แก่ข้อที่) ฝึกฝนในพระศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌานอันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมไม่สะสมกิเลส คือ พระนิพพาน เพื่อเลิกละทิฐฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โศคาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้วบรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแก่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติพาทันธาภิญญาอยู่ในสมัยใด ความปรรากความเพียร ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ ธรรมที่เหลือเป็นธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ

อรรถาธิบาย

๑. คำว่า ฌาน แปลว่าการเพ่ง ท่านแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ อารัมมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌาน, สมบัติ ๘ (คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน เพราะฌานนี้เพ่งอารมณ์ต่าง ๆ มีปฐวักลิมเป็นต้น, วิปัสสนา มรรค ผล ทั้ง ๓ อย่างนี้ เรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งลักษณะมีอนิจจังลักษณะเป็นต้น กล่าวคือ วิปัสสนา เรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มรรค ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะทำกิจที่วิปัสสนาได้ทำมาแล้ว คือ ได้พิจารณาดูนามรูปจนเห็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยอริยมรรค ส่วนผลชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่ง นิโรธสังขะ (นิพพาน) อันมีความจริงแท้เป็นลักษณะ คำว่า โลกุตตรฌาน แปลว่า ฌานฝ่ายโลกุตระคือ ฌานที่ข้ามพ้น โลก (มรรค-ผล) ซึ่งในที่นี้หมายถึงอุปนาฌานอันเกิดขึ้นช่วงขณะจิตหนึ่ง

๒. ที่ว่า สงัดแล้วจากกาม หมายความว่า สงัดจากวัตถุกามและกิเลสกาม วัตถุกาม ได้แก่สิ่งที่น่าใคร่ คือ รูป (สี) เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ กิเลสกาม ได้แก่ กิเลส เป็นเหตุใคร่ หรือความใคร่ที่เป็นตัวกิเลส เช่น ฉันทกาม (ความพอใจที่เป็นกาม) รากกาม (ความใคร่ที่เป็นกาม) ฉันทรากกาม (ความกำหนดด้วยความพอใจที่เป็นกาม) สังกัปกาม (ความคำริที่เป็นกาม) สังกัปรากกาม (ความกำหนดด้วยความพอใจที่เป็นกาม) เป็นต้น (นิพทวาร)

สังวรปธาน : ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ? เป็นอย่างนี้คือ ภิกษุในพระศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรม ไม่สะสมกิเลสคือพระนิพพาน เพื่อเลิกละทัญญู เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้วบรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญา (ปฏิบัติลำบาก ทั้งบรรลุได้ช้า) อยู่ในสมัยใด สมัยนั้นภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นได้

ที่ว่า ทำฉันทะให้เกิด นั้น ฉันทะได้แก่อะไร ? ได้แก่ความพอใจ อารมณ์พอใจ ความใคร่จะทำ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล นี้เรียกว่าฉันทะ ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้กำเนิดขึ้น ให้ผุดขึ้น ให้ปรากฏขึ้น ให้บังเกิด ให้บังเกิดขึ้นเฉพาะ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด

ที่ว่า พยายาม นั้น ความพยายามได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาความเพียรทางใจ ความก้าวหน้า ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้า ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความขะมักเขม้น ความเข้มแข็ง ความขยันขันแข็ง ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้าอันไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่วางธุระ ความเอาธุระ ความเพียร อินทรีย์คือความเพียร ผลคือความเพียรความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม มาถึง มาถึงพร้อม เพียบพร้อม สมบูรณ์ คือ ประกอบพร้อมด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พยายาม

ที่ว่า ปรารถนาความเพียร นั้น ความเพียรได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุยอมปรารถนา คือริเริ่มความเพียรนี้ ส้องเสพความเพียร เจริญความเพียร กระทำความเพียรให้มากขึ้น ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ปรารถนาความเพียร

ที่ว่า ประคองจิตไว้ นั้น จิตได้แก่อะไร ? ได้แก่ สิ่งที่อยู่จักคิด คือ ใจ มานัส เหตุทัย ธรรมชาติที่ผ่องใส มโน อายตนะคือใจ อินทรีย์คือใจ วิญญาณ วิญญาณขันธ วิญญาณธาตุ อันควรแก่เจตสิกธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่า จิต ภิกษุยอมประคองไว้ คือ ประคับประคอง อุปถัมภ์ ค้ำชูจิตนี้ไว้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้

อนุรักษนาปธาน : ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร ? เป็นอย่างไร นี้ ภิกษุในพระศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลส คือ พระนิพพานเพื่อเลิกละทิฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมแล้วบรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่

ในสมัยใด สมัยนั้น ภิกษุณั้ย่อมทำฉันทะให้เกิดพยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ที่ว่า เพื่อความดำรงอยู่ นั้น หมายความว่า อันใดเป็นความดำรงอยู่ อันนั้นเป็น ความไม่เสื่อมสูญ อันใดเป็นความไม่เสื่อมสูญ อันนั้นเป็นความมีมากขึ้น อันใดเป็นความมีมากขึ้น อันนั้นย่อมเป็นความแพร่หลาย อันใดเป็นความแพร่หลาย อันนั้นเป็นความเจริญ อันใดเป็นความเจริญ อันนั้นย่อมเป็นความบริบูรณ์ (แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย)

ที่ว่า ทำฉันทะให้เกิด นั้น ฉันทะได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความพอใจ อาการพอใจ ความใคร่จะทำ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้กำเนิดขึ้น ให้ฟูคขึ้น ให้ปรากฏขึ้น ให้บังเกิด ให้บังเกิดขึ้นเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด

ที่ว่า พยายาม นั้น ความพยายามได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปราศจากความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค อันนับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายาม

ที่ว่า ประคองจิตไว้ นั้น จิตได้แก่อะไร ? ได้แก่ สิ่งที่อยู่จักคิด คือ ใจ มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ อันควรแก่เจตสิกธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่า จิต ภิกษุประคอง คือ ประคับ-ประคอง อุปถัมภ์ ค้ำชูจิตนี้ไว้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้

ที่ว่า ตั้งความเพียรไว้ นั้น ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความปราศจากความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ

ปหานปธาน : ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร ?

เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในพระศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจาก สังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลส คือ พระนิพพาน เพื่อเลิกละทกฺกฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลายน แล้วบรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาอยู่ใน สมัยใด สมัยนั้น ภิกษุนั้นยอมทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ที่ว่า ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้ง ความเพียรไว้ นั้น ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารภความเพียร ทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้ เรียกว่า ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ ธรรมที่เหลือเป็นธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรกล้าแข็ง โดยชอบ

ภาวนาปธาน : ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อสร้างกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ? เป็นอย่างไรคือภิกษุ ในพระศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่ สะสมกิเลส คือ พระนิพพาน เพื่อเลิกละทกฺกฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สงัดแล้ว จากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้วบรรลุปฐมฌานอันประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาอยู่ในสมัยใด สมัยนั้น ภิกษุนั้น ย่อม ทำให้ฉันทะให้เกิด ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่ง กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น

ที่ว่า ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้ง ความเพียรไว้ นั้น ความเพียรกล้าแข็งโดยชอบได้แก่อะไร ? ได้แก่ ปรารภความเพียร

ทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคนี้เรียกว่าความเพียรกล้าแข็ง โดยชอบ ธรรมที่เหลือเป็นธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ

๑. ที่ว่า เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา หมายความว่า เป็นการปฏิบัติลำบากด้วย และรู้ได้ช้า คือ บรรลุได้ช้าด้วย กล่าวคือ การเจริญฌานนั้น ระยะเวลากำหนดแต่บริกรรมภาวนาไปจนถึงอุปจารภาวนา เป็นระยะปฏิบัติ นับแต่อุปจารภาวนาไปจนถึง อปัณนาภาวนา เป็นระยะรู้หรือระยะบรรลุ ผู้เจริญภาวนาบางคนปฏิบัติลำบาก คือ เกิดมีความยากอย่างนี้เรียกว่า ฌานเป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา แม้ในปฏิบัติอื่น ๆ คือ ในทุกขาปฏิบัติทาพันธากิณญา (ปฏิบัติลำบากแต่รู้-บรรลุได้เร็ว) สุขขาปฏิบัติทาพันธากิณญา (ปฏิบัติสะดวก) แต่รู้-บรรลุได้ช้า) สุขขาปฏิบัติทาพันธากิณญา (ปฏิบัติสะดวกด้วย รู้บรรลุได้เร็วด้วย) ก็พึงทราบโดยทำนองดังกล่าวนี้

สรุปสัมมัตตปธาน ๔

สัมมัตตปธาน แปลว่าความเพียรกล้าแข็งโดยชอบ หมายความว่า ความเพียรเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ ชนิดเอาชีวิตเข้าแลก ความเพียรนั้นว่าโดยสภาวะก็เป็นเจตสิกกรรม ประเภทปกิณกะ อาจเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล แต่ในที่นี้เป็นกุศลอย่างเดียว ว่าโดยองค์ธรรมก็ได้แต่ วิริยเจตสิกอย่างเดียว แต่ว่าโดยกิจแบ่งเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. สังวรปธาน เพียรระวังบาปไม่ให้เกิดขึ้นในสันดาน
 ๒. ปหานปธาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
 ๓. ภาวนापธาน เพียรให้กุศลเกิดขึ้นในสันดาน
 ๔. อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมการปลุกฝังคุณธรรมทั้ง ๔ นี้จะต้องปฏิบัติดังนี้
๑. ปลุกฉันทะ คือสร้างความพอใจให้เกิดในการทำความเพียรนั้น

๒. พยายาม คือจะมักเขม้น ตั้งหน้าตั้งตาทำเพียรจริง ๆ
๓. ปรารถนาความเพียร คือต้องเริ่มลงมือปฏิบัติจริง ๆ
๔. ประคองจิตไว้ คือต้องประคับประคองใจ ค้ำชูใจไว้ในกรกระทำความเพียรนั้น
๕. ตั้งความเพียรไว้ คือตั้งความอุตสาหะ ความบากบั่นไว้ให้มั่นคงลงว่าจะทำแล้วตั้งใจทำจริง ๆ
๖. ระลึกอยู่เสมอว่า "คนจะล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร"
๗. ระลึกอยู่เสมอว่า "คนเกียจคร้านจะพ้นทุกข์ไม่ได้"

บทที่ ๕

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมที่ทำให้สำเร็จความประสงค์ หมายความว่า เมื่อประสงค์
สิ่งใด ถ้าได้อาศัยปฏิบัติตามอิทธิบาทแล้ว ความประสงค์นั้นจะต้องสำเร็จอย่างแน่นอน

อีกประการหนึ่ง อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องถึงความเจริญมั่นคง หมายความว่า
ว่าธรรมเป็นอุบายให้บรรลุถึงความสมบูรณ์ ความวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไปกว่าปกติ คือช่วยให้เกิด
ความรู้ ความสามารถดีขึ้น ให้ถึงความมั่งคั่งยิ่งขึ้น ในฐานะที่พึงประสงค์ เช่น ประสงค์จะมีลาภ
พุทธเจ้าตรัสบอกพระอานนท์ว่า อิทธิบาท ๔ นั้น ผู้ใดปฏิบัติได้ดีเต็มที่แล้ว ย่อมจะช่วยให้ผู้
นั้นมีอายุยืนถึงกัป (ชั่วกำหนดอายุคนในยุคหนึ่ง ๆ) หรือเกินกว่านั้นได้ เช่น ปกติจะมีอายุ
เพียง ๘๐ ปี อาจจะมีอายุถึง ๑๐๐ ปี หรือเกินนั้นไปบ้างก็ได้ แม้ปรารถนาคุณวิเศษขึ้น

โลกุตตระ คือ มรรค ผล นิพพาน ก็จะช่วยให้สำเร็จได้ ฉะนั้น คุณธรรมนี้จึงเรียกว่า อิทธิบาท

คุณธรรมคืออิทธิบาทนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เป็น ๔ ประการ คือ

๑. ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น
๒. วิริยะ ความเพียรประกอบในสิ่งนั้น
๓. จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น
๔. วิมังสา ความพิจารณาไตร่ตรองเหตุผลในสิ่งนั้น

ความพอใจ ความเต็มใจ ความรัก ความกระตือรือร้น อยากจะจัด อยากจะทำ อยากจะทำความดี
อยากประกอบกิจการงาน เช่น เป็นนักศึกษา พยายามตั้งใจ มีใจรักในการศึกษาเล่าเรียน ไม่เบื่อ
หน่ายต่อการเรียน ภาควิมุขใจในการเรียนอยู่เสมอ เป็นครู อาจารย์ เป็นทหาร ตำรวจ เป็นนัก-
บวช หรือ อุบาสกอุบาสิกา มีความพอใจในการปฏิบัติหน้าที่ของตน รักในหน้าที่ของตน อย่าง
นี้เรียกว่า ฉันทะ

เมื่อมีความพอใจในการสร้างความคิดแล้ว ต้องขยันหมั่นเพียรในการสร้างความคิด ในการปฏิบัติหน้าที่นั้น ด้วยความอดุสาหะ ความพากเพียร ความพยายามประกอบการงานตามหน้าที่ ตนเองเป็นอะไรมีหน้าที่อย่างไร กำลังทำอะไรอยู่ก็มีความขยันหมั่นเพียร มีความบากบั่น กระทำการงานนั้น ไม่เกียจคร้าน ไม่ย่อท้อถอย แม้จะยากเพียรใดก็ไม่ทอดทิ้งธุระ พยายามทำต่อไปจนสำเร็จ อย่างนี้เรียกว่า วิริยะ

ความเอาใจใส่ต่อหน้าที่ ต่อการที่ทำ โดยเห็นว่าสิ่งทั้งหลายสำเร็จมาจากใจ เมื่อตั้งใจไว้ดีเป็นพื้นฐานแล้ว การนั้น ๆ จะต้องสำเร็จตามต้องการ ความตั้งใจเด็ดเดี่ยว ตั้งใจแน่วแน่ เอาใจจดจ่อต่อการที่ทำ ไม่ปล่อยปละละเลยหน้าที่และการที่ทำ ผูกจิตผูกใจไว้กับหน้าที่และการที่ทำเสมอ อย่างนี้เรียกว่า จิตตะ

ความรู้จักไตร่ตรองพิจารณาสอบสวนหาเหตุผลในการปฏิบัติหน้าที่และการประกอบคุณความดีทุกกรณี โดยใช้สติปัญญาหรือมันสมองตรองหาเหตุผลให้ประจักษ์ชัดว่า การนั้น ๆ จะทำอย่างไร โดยวิธีการใด เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นจะแก้อย่างไร อะไรเป็นสาเหตุของปัญหานั้น ๆ และจะแก้ไขโดยวิธีใด การที่ทำได้จึงจะสำเร็จสมความมุ่งหมาย อย่างนี้เรียกว่า วิมังสา

อิทธิบาท ๔ เป็นคุณธรรมสำคัญช่วยสนับสนุนให้เกิดความสำเร็จความประสงค์ใน ทุกกรณี เพื่อให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจในเรื่องนี้ จึงขอแนะนำพระพุทธพจน์ที่พระพุทธ องค์ทรงแสดงไว้มาเสนอไว้ ทั้งที่เป็นสุตตันตภาขณีย์ และอภิธรรมภาขณีย์ โดยจะให้อรรถาธิบายไว้ตามสมควร ดังต่อไปนี้

สุตตันตภาขณีย์

อิทธิบาท ๔ คือ ภิกษุในพระศาสนานี้เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร ๑ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร ๑ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ๑ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ และปธานสังขาร ๑

ฉันททริบาท : ก็ภิกษุเจริญอิทธิบาทประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้ คือ) ถ้าภิกษุได้บรรลุสมาธิ ได้ความแน่วแน่แห่งจิต โดยทำฉันทะ ให้เป็นใหญ่ สมาธิที่ดั่งมาอย่างนี้ เรียกว่า ฉันทสมาธิ ภิกษุนั้นทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรก ความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นได้ ๑ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อให้กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๑ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญ บริบูรณ์แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ ความเพียรทั้ง ๔ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร ประมวลย่อ ฉันทสมาธิ และปธานสังขารดังกล่าวนี้ เข้าเป็นหมวดเดียวกัน จึงนับว่า เป็นฉันทสมาธิปธานสังขาร

ในฉันทสมาธิปธานสังขารนั้น ฉันทะ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความพอใจ อากาโรที่พอใจ ความใคร่กระทำ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล นี้เรียกว่า ฉันทะ

สมาธิ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความตั้งมั่น ความดำรงมั่น ความมั่นคง ความไม่ส่าย ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจไม่ส่าย ความสงบใจ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบนี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารภความเพียรทางใจ ความก้าวหน้า ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้า ความขะมักเขม้น ความพยายาม ความอุตสาหะ ความขวนขวาย ความเข้มแข็ง ความขยันขันแข็ง ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้าอันไม่ย่อหย่อน ความไม่ทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดธุระ ความเอาธุระ ความพากเพียร อินทรีย์คือความเพียร พละคือความเพียร ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี เข้ามาถึง เข้ามาถึงด้วยดี บรรลุถึง บรรลุถึงด้วยดี ประกอบพร้อมแล้วด้วยฉันทะ สมาธิและปธานสังขารดังกล่าวนี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าประกอบพร้อมแล้วด้วยฉันทะ สมาธิ และปธานสังขาร

อิทธิ แปลว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความสำเร็จ
ความได้เฉพาะ ความบรรลุถึง ความบรรลุถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความเข้าถึง
ธรรม (คือฉันทะ สมาธิ และปธานสังขาร) เหล่านี้

อิทธิบาท ได้แก่ เวทนาคันธี สัญญาขันธี สังขารขันธี และวิญญานขันธี ของบุคคล
ผู้บรรลุธรรมเหล่านี้

เจริญอิทธิบาท หมายความว่า ส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านี้ เรียกว่า
เจริญอิทธิบาท

วิธีอิทธิบาท : ก็ภิกษุเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยวิธีสมาธิปธานสังขารเป็น
อย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ถ้าภิกษุได้บรรลุสมาธิ ได้ความแน่วแน่มั่น โดยทำวิธี
ให้เป็นใหญ่ สมาธินี้เรียกว่า วิธีสมาธิ ภิกษุนั้นทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร
ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ๑ เพื่อ
ละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น ๑ ทำฉันทะให้เกิด
พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ
ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ นี้เรียกว่า
ปธานสังขาร ประมวลย่อวิธีสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นหมวดเดียวกัน จึงนับเป็น
วิธีสมาธิปธานสังขาร

ในวิธีสมาธิปธานสังขารนั้น วิธีระ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารภความเพียร
ทางใจ ความก้าวหน้า ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้า ความขะมักเขม้น ความพยายาม ความ
อุตสาหะ ความชวนชวย ความเข้มแข็ง ความขยันขันแข็ง ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้าอันไม่
ย่อหย่อน ความไม่ทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดธุระ ความเอาธุระ ความพากเพียร อินทรีย์คือความ
เพียร พละคือความเพียร ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า วิธีระ

สมาธิ ได้แก่ อะไร ? ได้แก่ความตั้งมั่น ความดำรงมั่น ความมั่นคง ความไม่ส่าย
ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจไม่ส่าย ความสงบใจ สมาธิอินทรีย์ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ
นี้เรียกว่า สมาธิ

ประธานสังฆาร ได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความปรารถนาความเพียรทางใจ ความก้าวหน้า ฯลฯ อินทรีย์คือความเพียร พละคือความเพียร ความเพียรชอบนี้เรียกว่า ประธานสังฆาร

ภิกษุผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี เข้ามาถึง เข้ามาถึงด้วยดี บรรลุถึง บรรลุถึงด้วยดี ประกอบพร้อมแล้วด้วยวิริยะ สมาธิและประธานสังฆารดังกล่าวนี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าประกอบพร้อมแล้วด้วยวิริยะ สมาธิ และประธานสังฆาร

อิทธิ แปลว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ เฉพาะ ความบรรลุถึง ความบรรลุถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรม (คือวิริยะ สมาธิ และประธานสังฆาร) เหล่านี้

อิทธิบาท ได้แก่ เวทนาคันธี สัญญาขันธี สังฆารขันธี และวิญญูณขันธี ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น

เจริญอิทธิบาท หมายความว่า ส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท

จิตตอิทธิบาท : ก็ภิกษุเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังฆารเป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ถ้าภิกษุได้บรรลุสมาธิ ได้ความแน่วแน่แห่งจิต โดยทำจิตให้เป็นใหญ่ สมาธินี้ เรียกว่า จิตตสมาธิ ภิกษุนั้นทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้นได้ ๑ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น ๑ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ นี้เรียกว่า ประธานสังฆาร

ในจิตตสมาธิประธานสังฆารนั้น จิตตะ ได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่รู้จักนึก รู้จักคิด คือ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจไม่ส่าย ความสงบใจ อินทรีย์คือสมาธิ พละคือสมาธิ ความตั้งใจชอบ นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร ได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความปรารถนาความเพียรทางใจ ความก้าวหน้า ความเข้าไปสู่ฐานะเบื้องหน้า ความขะมักเขม้น ฯลฯ ความพากเพียร อินทรีย์คือความเพียร ภาระคือความเพียร ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี เข้ามาถึง เข้ามาถึงด้วยดี บรรลุถึง บรรลุถึงด้วยดี ประกอบพร้อมแล้วด้วยจิตตะ สมาธิ และปธานสังขารดังกล่าวนี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า ประกอบพร้อมด้วยจิตตะ สมาธิ และปธานสังขาร

อิทธิ แปลว่าความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความบรรลุ ความบรรลุถึง ความบรรลุถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรม (คือจิตตะ สมาธิ และปธานสังขาร) เหล่านั้น

อิทธิบาท ได้แก่เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น

เจริญอิทธิบาท หมายความว่า ส้องเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท

วิมังสอิทธิบาท : ก็ภิกษุเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขารเป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ถ้าภิกษุได้บรรลุสมาธิ ได้ความแน่วแน่แห่งจิต โดยทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ นี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิ ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นได้ ๑ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น ๑ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น ๑ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่เสื่อมสูญ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร ประมวลย่อวิมังสา สมาธิ และปธานสังขารดังกล่าวนี้ เข้าเป็นหมวดเดียวกันจึงนับเป็นวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

วิมังสา ได้แก่อะไร ? ได้แก่ปัญญา คือ ความรู้ชัด ความรู้วิจย ความรู้เลือกเฟ้น ความรู้วิจยธรรม ความรู้กำหนดหมาย ความรู้เข้าไปกำหนดหมาย ความรู้เข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความรู้คั่นคิด ความรู้ใคร่ครวญ ความรู้หนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ความรู้ทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความแจ้ง ความรู้แจ้งชัด ความรู้เฉียบแหลมเหมือนปลัก ความรู้ทั่วถ้วน อินทรีย์คือปัญญา พละคือปัญญา ความรู้คมเหมือนศัสตรา ความรู้เด่นเหมือนปราสาท ความรู้แจ่มแจ้งเหมือนแสงสว่าง ความรู้แจ้งเหมือนแสงประทีป ความรู้ใสดุจดวงแก้ว ความไม่หลง ความรู้คั่นคิดธรรม สัมมาทิฐินี้เรียกว่า วิมังสา

สมาธิ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความตั้งมั่น ความดำรงนั้น ความมั่นคง ความไม่ส่าย ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจไม่ส่าย ความสงบใจ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร ได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความปรารถนาความเพียรทางใจ ความก้าวหน้า ความก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้า ความขะมักเขม้น ฯลฯ ความพากเพียร อินทรีย์คือความเพียร พละคือความเพียร ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี เข้ามาถึง เข้ามาถึงด้วยดี บรรลุถึง บรรลุถึงด้วยดี ประกอบพร้อมแล้วด้วยวิมังสา สมาธิ และปธานสังขารดังกล่าวนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบพร้อมด้วยวิมังสา สมาธิ และปธานสังขาร

อิทธิ แปลว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความบรรลุถึง ความบรรลุถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรม (คือวิมังสา สมาธิ และปธานสังขาร) เหล่านี้

อิทธิบาท ได้แก่เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ แห่งบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น

เจริญอิทธิบาท หมายความว่า ส่องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท

อรรถาธิบาย

การเจริญอิทธิบาทแต่ละข้อ จะต้องประกอบด้วยองค์สำคัญ ๒ องค์ คือ สมาธิ และ ปธานสังขาร สมาธิ คือความตั้งใจมั่น ความตั้งใจแน่วแน่เป็นสิ่งสำคัญ เพราะถ้าทำอะไร ด้วยใจเป็นสมาธิแล้ว สิ่งที่ทำย่อมจะเป็นไปด้วยความเรียบร้อย ด้วยพลังสมาธิจะช่วยให้เกิดความกล้าทำ กล้าตัดสินใจทำความดีด้วยความเด็ดเดี่ยว แน่วแน่ และจะต้องได้รับผลสำเร็จ แน่นอน ฉะนั้น ฉันทะ จะต้องประกอบด้วยสมาธิและปธานสังขาร คือ ความเพียร กล้าแข็งโดยชอบด้วย จิตตะ วิมังสา ก็ต้องประกอบด้วยองค์สำคัญ ๒ ประการ เช่นเดียวกัน

ที่ว่าทำฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ให้เป็นใหญ่ นั้น หมายความว่า ผู้ปฏิบัติ ธรรมหรือประกอบกิจการงานใด ๆ ก็ตาม จะยึดอิทธิบาท ๔ นี้ ข้อใดข้อหนึ่งเป็นสำคัญ เป็น พิเศษกว่าข้ออื่น ๆ ก็ย่อมจะได้ผลเช่นเดียวกัน กล่าวคือ เมื่อถือฉันทะเป็นสำคัญ จะทำการ สิ่งใดก็ถือว่า ฉันทะนี้แหละจะช่วยให้สำเร็จประโยชน์ เมื่อมีฉันทะแล้ว จะทำการใด ๆ ก็จะไม่เป็นเรื่องหนัก ไม่เป็นของยากสำหรับตน เมื่อถือวิริยะ จิตตะ หรือวิมังสา เป็นสำคัญ ก็เช่นเดียวกัน จะทำการสิ่งใดก็จะถือว่า วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสา นี้แหละจะช่วยให้สำเร็จ ประโยชน์ เมื่อมีคุณธรรมเหล่านี้แล้ว จะทำการใด ๆ ก็จะไม่เป็นเรื่องหนัก ไม่เป็นของยาก สำหรับตน ฉะนั้น อิทธิบาททุก ๆ ข้อ จึงเป็นคุณธรรมที่ช่วยให้สำเร็จความประสงค์

ที่ว่า "อิทธิบาทได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ของบุคคลผู้บรรลุนิพพานแล้ว" หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมหรือปฏิบัติงานใด ๆ ก็ตาม จะต้องมิวิญญาณเป็นอิทธิบาท เมื่อมิวิญญาณเป็นอิทธิบาทแล้ว เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) สังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งใจ) ก็จะเป็นอิทธิบาทไปด้วย เพราะ ผู้ได้ฉันทสมาธิ วิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสาสมาธิ และประกอบด้วยปธานสังขารนั้น ชื่อว่า เป็นผู้มีนามขันธทั้ง ๔ นั้นเป็นอิทธิบาท หรือประกอบด้วยอิทธิบาทโดยสมบูรณ์

อภิธรรมภาษณีย์

อิทธิบาท ๔ คือ ภิกษุในพระศาสนานี้ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร ๑ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิ และปธานสังขาร ๑ เจริญ-

อิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ๑ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ และปธานสังขาร ๑

ฉันทอิทธิบาท ก็ภิกษุเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร เป็นอย่างไร? (เป็นอย่างนี้คือ) ภิกษุในพระศาสนานี้เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลสคือพระนิพพาน เพื่อเลิกละทักขณิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สังคแล้วจากกามทั้งหลาย สังคแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทาภิณฺณอยู่ ในสมัยใด สมัยนั้น ภิกษุย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร

ในฉันทสมาธิ และปธานสังขารนั้น ฉันทะ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความพอใจ อากาโรที่พอใจ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล นี้เรียกว่า ฉันทะ

สมาธิ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความตั้งมั่น ความดำรงมั่น ความมั่นคง ความไม่ส่าย ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรคห้าในมรรค นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาความเพียร ความก้าวหน้า ความก้าวสู่ฐานะเบื้องหน้า ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรคห้าในมรรคนี้เรียกว่า ปธานสังขาร ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี ฯลฯ ประกอบพร้อมแล้วด้วยฉันทะ สมาธิ และปธานสังขาร ดังกล่าวนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร

อิทธิ แปลว่าความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความบรรลุถึง ความบรรลุถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ธรรม (คือ ฉันทะ สมาธิ และปธานสังขาร เหล่านี้)

อิทธิบาท ได้แก่ ศัสสะ ความถูกต้อง เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัญญา ความจำได้ หมายรู้ เจตนา ความคิดอ่าน จิต ใจ วิตก ความตรึก วิจารณ์ ความตรอง ปีติ ความอิ่มใจ สุข ความสบายใจ เอกกคตา ความมีจิตแน่วแน่ สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา วิริยินทรีย์ อินทรีย์คือความเพียร สตินทรีย์ อินทรีย์คือความระลึกได้ สมาธิินทรีย์ อินทรีย์ คือสมาธิ

ปัญญาอินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา มนินทรีย์ อินทรีย์คือมานะ โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือ ความ
ดีใจ ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความคำริชอบ
สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ สัทธา-
พละ พละคือศรัทธา วิริยพละ พละคือความเพียร สติพละ พละคือความระลึกได้ สมาธิพละ
พละคือสมาธิ ปัญญาพละ พละคือปัญญา หิริพละ พละคือความละอายบาป โอตตัปปพละ พละ
คือความเกรงกลัวต่อบาป อพยาปาทะ ความไม่ปองร้าย สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หิริ ความ
ละอายบาป โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อบาป กายปัสสัทธิ ความสงบนามกาย จิตตปัสสัทธิ
ความสงบจิต กายลหุตา ความเบานามกาย กายมุทุตา ความอ่อนแอแห่งนามกาย จิตตมุทุตา
ความอ่อนแอแห่งจิต กายกัมมัชญุตตา ความควรแก่การงานแห่งนามกาย จิตตกัมมัชญุตตา ความ
ควรแก่การงานของจิต กายปาคูญุตตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย จิตตปาคูญุตตา ความ
คล่องแคล่วแห่งจิต กายชุกตา ความตรงแห่งนามกาย จิตตชุกตา ความตรงของจิต สติ ความ
ระลึกได้ สัมปชัญญะ ความรู้ตัว สมถะ ความสงบใจ วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง ปัสสาคะ
ความเพียรประคองใจ อวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น

เจริญอุทธิบาท หมายความว่า ส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้นด้วย
เหตุนี้จึงเรียกว่า เจริญอุทธิบาท

วิริยอุทธิบาท : ก็ภิกษุเจริญอุทธิบาท อันประกอบด้วยวิริยสมาธิ และปธานสังขาร
เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ภิกษุในพระศาสนา นี้ เจริญโลกุตระธรรมอันเป็นเครื่องนำออก
จากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลสคือพระนิพพาน เพื่อเลิกละทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ
(โสดาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐม-
ธรรมอันประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาอยู่
ในสมัยใด สมัยนั้น ภิกษุย่อมเจริญอุทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยะ สมาธิ และปธานสังขาร

ในฉันทสมาธิและปธานสังขานั้น วิริยะ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารภความ
เพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค
นี้เรียกว่า วิริยะ

สมาธิ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความตั้งมั่น ความดำรงมั่น ความมั่นคง ความไม่ส่าย
ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับ
เนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ความ
พยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ปธานสังขาร
ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี ประกอบพร้อมแล้วด้วยวิริยะ สมาธิและปธานสังขาร ดังกล่าวนี้นี้
ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี เข้ามาถึง เข้ามาถึงด้วยดี ฯลฯ ประกอบพร้อมแล้ว
ด้วยจิตตะ สมาธิ และปธานสังขาร ดังกล่าวนี้นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เป็นผู้ประกอบด้วยจิตต
สมาธิ ปธานสังขาร

อิทธิ แปลว่าความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้
ความได้เฉพาะ ความบรรลุถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรมเหล่านั้น

อิทธิบาท ได้แก่ผัสสะ ความถูกต้อง เวทนา ความเสวยอารมณ์ ฯลฯ ปักคหะ
ความเพียรประคองจิต อวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น

เจริญอิทธิบาท : ก็ภิกษุเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ และ
ปธานสังขารเป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ภิกษุในพระศาสนานี้ เจริญโลกุตตมาน อันเป็น
เครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลส คือพระนิพพาน เพื่อเลิกละทิฐฐิ
เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน
อันประกอบด้วยวิตถกจิรา มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญาอยู่ใน
สมัยใด สมัยนั้น ภิกษุย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

ในวิมังสาสมาธิและปธานสังขารนั้น วิมังสา ได้แก่อะไร ? ได้แก่ปัญญา คือ ความ
รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความรู้วิจยธรรม สัมมาทิฐฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วิมังสา

สมาธิ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความตั้งมั่น ความดำรงมั่น ความมั่นคง ความไม่ส่าย
ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับ-
เนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายาม
ชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงด้วยดี เข้ามาถึง เข้ามาถึงด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้ว
ด้วยดี ประกอบพร้อมแล้วด้วยวิมังสา สมาธิ และปธานสังขารดังกล่าวนี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า
เป็นผู้ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

อิทธิ แปลว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้
ความได้เฉพาะ ความบรรลุถึง ความบรรลุถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความทำให้แจ้ง ความเข้า
ถึงธรรมเหล่านั้น

อิทธิบาท ได้แก่ ศัสสะ ความถูกต้อง เวทนา ความเสวยอารมณ์ ฯลฯ ปัสคาหะ
ความเพียรระครองใจ อวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น

เจริญอิทธิบาท หมายความว่า ส้องเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุ
นี้จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท

อิทธิบาท ๔ (อีกนัยหนึ่ง) คือ

๑. ฉันทอิทธิบาท

๒. วิริยอิทธิบาท

๓. จิตตอิทธิบาท

๔. วิมังสอิทธิบาท

อิทธิบาท ๔ อย่างนั้น ฉันทอิทธิบาท ได้แก่อะไร ? (ได้แก่ข้อที่) ภิกษุในพระศาสนา
นี้เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลส คือพระ
นิพพาน เพื่อเลิกละทิฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจาก
อกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขา-
ปฏิบัติทาทัชราภิญญา อยู่ในสมัยใด สมัยนั้น ความพอใจ อากาโรที่พอใจ ความใคร่จะทำ

ความพอใจ ในธรรมอันเป็นกุศล ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ฉันทททบาท ธรรมทั้งหลายที่ เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทททบาท

วิธีททบาท : ได้แก่อะไร ? (ได้แก่ข้อที่) ภิกษุในพระศาสนาที่เจริญโลกุตตรธรรม อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลสคือพระนิพพาน เพื่อเลิก ละททบาท เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โศคาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุ ปฐมฌานอันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑา- ภิญญาอยู่แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า วิธีททบาท ธรรม ทั้งหลายที่เหลือเรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยวิธีททบาท

จิตตททบาท : ได้แก่อะไร ? (ได้แก่ข้อที่) ภิกษุในพระศาสนาที่เจริญโลกุตตรธรรม- อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลส คือพระนิพพาน เพื่อเลิก ละททบาท เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โศคาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุ ปฐมฌาน อันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑา- ภิญญาอยู่ในสมัยใด จิต มโน มานัส หฤทัย ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ อันสมควรแก่เจตสิกธรรม เหล่านั้น ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า จิตตททบาท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่ สัมปยุตด้วยจิตตททบาท

วิมังสททบาท : ได้แก่อะไร ? (ได้แก่ข้อที่) ภิกษุในพระศาสนาที่ เจริญโลกุตตรธรรม อันเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏ ให้ไปสู่ธรรมอันไม่สะสมกิเลสคือพระนิพพาน เพื่อเลิก ละ ททบาท เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โศคาปัตติมรรค) สงัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน อันประ- กอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาอยู่ในสมัยใด ปัญญาคือความรู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความรู้วิจยธรรม สัมมาททบาท ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า วิมังสททบาท ธรรมทั้ง หลายที่เหลือเรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยวิมังสททบาท

อรรถธิบาย

หากพิจารณาพระพุทธพจน์ตามนัยสุดตันตภาษณีย์ และอภิธรรมภาษณีย์ ดังกล่าวมานั้น จะเห็นว่าในสุดตันตภาษณีย์ พระพุทธองค์ทรงแสดงอิทธิบาท ๔ สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมทั่วไป หรือประกอบกิจกรรมทั่วไป โดยทรงเน้นให้เห็นว่า จะถืออิทธิบาทข้อหนึ่งข้อใดเป็นสำคัญก็ได้ ส่วนในอภิธรรมภาษณีย์ พระพุทธองค์ทรงแสดงอิทธิบาท ๔ สำหรับผู้เจริญโลกุตตรมรรค เพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน โดยเฉพาะ

มีข้อแตกต่างกันอยู่ประการหนึ่ง คือ การขยายความคำว่า "อิทธิบาท" ซึ่งในสุดตันตภาษณีย์ ขยายความว่า อิทธิบาท ได้แก่ เวทนาขันธ สัจจญาณขันธ สังขารขันธ และวิญญานขันธ แต่ในอภิธรรมภาษณีย์ ขยายความว่า อิทธิบาท ได้แก่ ผัสสะ ความถูกต้อง เวทนา ความเสวยอารมณ์ ฯลฯ อวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความแตกต่างกันนี้เป็นเพราะในสุดตันตภาษณีย์ พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยสังเขป เพื่อประมวลกุศลธรรมทั้งหลายลงในนามขันธ ๔ นั้น ส่วนในอภิธรรมภาษณีย์ พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยพิสดาร เพื่อจำแนกให้เห็นกุศลธรรมเป็นข้อ ๆ ไป

จะอย่างไรก็ตาม หัวข้อกุศลธรรมต่าง ๆ ในอภิธรรมภาษณีย์นั้นก็รวมลงในนามขันธ ๔ นั้นเอง กล่าวคือ

- เวทนา สุข โสมนัสสินทริย์ เป็นเวทนาขันธ
 - สัจจญา เป็นสัจจญาณขันธ
 - จิต มนินทริย์ เป็นวิญญานขันธ
- กุศลธรรมนอกนี้มีผัสสะเป็นสังขารขันธ

บทที่ ๑๐

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

อินทรีย์ ๕ และพละ ๕

อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่ ความมีอำนาจ ได้แก่ คุณธรรมที่มีอำนาจยิ่งใหญ่ ในการปราบปรามอกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์แก่ตน กล่าวคือ เมื่ออบรมอินทรีย์ให้แก่กล้าแล้ว อินทรีย์ก็จะมีอำนาจปราบปราม ขจัดอกุศลธรรมให้พินาศไป อกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์แต่ อินทรีย์นั้น ได้แก่ อสัทธนิยะ ความไม่มีศรัทธา เช่น ไม่เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น โกศัลชะ ความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรมหรือประกอบกิจการงาน ปมาทะ ความประมาทเลินเล่อผลอสติ วิกเขปะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต โมหะ ความหลง ความโง่ อินทรีย์แก่กล้าย่อมสามารถปราบปรามอกุศลธรรมเหล่านี้ได้ หรือ กล่าวอีกนัยหนึ่ง คุณธรรม คือ อินทรีย์นี้ เป็นธรรมปกครองจิตใจ ทำให้จิตใจมีอำนาจเหนือกิเลสได้ ฉะนั้นจึงเรียกว่า อินทรีย์ คือ คุณธรรมที่มีอำนาจยิ่งใหญ่

อินทรีย์นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เป็น ๕ ประการ คือ

๑. สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา
๒. วิริยินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ
๓. สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ
๔. สมานินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ
๕. ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา

ดังปรากฏในคัมภีร์สังยุต ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อินทรีย์ ๕ คืออะไรบ้าง ? คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ และปัญญินทรีย์

คุณภิกษุทั้งหลาย สัทธินทรีย์ได้แก่อะไร ? คุณภิกษุทั้งหลาย พระอรชยสาวก
ในพระศาสนา นี้เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อความตรัสรู้ของเราตถาคตว่า แม้เพราะเหตุอย่างนี้ ๆ
พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นพระอรหันต์ เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ทรงสมบูรณ์
ด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ผู้รู้แจ้งโลก เป็นสารถีผู้ฝึกคนชั้นยอดเยี่ยม เป็น
ศาสดาของเทวดาและมนุษย์ เป็นองค์พระพุทธเจ้า เป็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้า คุณภิกษุ
ทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์ อินทรีย์ คือศรัทธา (ความเชื่อ)

คุณภิกษุทั้งหลาย วิริยอินทรีย์ได้แก่อะไร ? คุณภิกษุทั้งหลาย พระอรชยสาวก
ในพระศาสนา นี้เป็นผู้ปรารถนาความเพียรอยู่ เป็นผู้มีความเข้มแข็ง มีความก้าวไปสู่ฐานะ
เบื้องหน้าอย่างมั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย เพื่อเลิกละอกุศลธรรม เพื่อให้
กุศลธรรมทั้งหลายได้เกิดขึ้น พระอรชยสาวกนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร
ประคองจิตไว้ ตั้งความเพียรไว้เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อเลิกละ
บาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อ
ความดำรงอยู่ ความมีมากขึ้น ความแพร่หลาย ความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คุณภิกษุ
ทั้งหลาย นี้เรียกว่า วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คืออวิริยะ (ความเพียร)

คุณภิกษุทั้งหลาย สตินทรีย์ได้แก่อะไร ? คุณภิกษุทั้งหลาย พระอรชยสาวก
ในพระศาสนา นี้เป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญาเครื่องรักษาตนอันยอดเยี่ยม เป็นผู้ระลึกได้
เป็นผู้ระลึกได้เนื่อง ๆ ซึ่งสิ่งที่ได้กระทำไปแล้วแม้เป็นเวลานาน ซึ่งถ้อยคำที่พูดไปแล้วแม้เป็น
เวลานาน พระอรชยสาวกนั้น เป็นผู้มึปกติพิจารณาดูกายในกาย โดยเป็นผู้มีความเพียร มี
สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดความยินดีและความยินร้ายใน โลกเสียได้ เป็นผู้มึปกติพิจารณาเห็น
เวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายโดยเป็น
ผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดความยินดีและความยินร้ายใน โลกเสียได้ คุณภิกษุ
ทั้งหลาย นี้เรียกว่า สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ (ความระลึกได้)

คุณภิกษุทั้งหลาย สมาธินทรีย์ได้แก่อะไร ? คุณภิกษุทั้งหลาย พระอรชยสาวก
ในพระศาสนา นี้ได้บรรลุสมาธิ ได้ความแน่วแน่จิตโดยทำกรรมเป็นที่สัดกิลส (พระ
นิพพาน) ให้เป็นอารมณ์ พระอรชยสาวกนั้น สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจาก

กุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่
วิเวกอยู่ เพราะวิตก วิจารณ์ สงบไป พระอริยสาวกจึงบรรลุทุติยฌาน มีความผ่อนคลายภายใน
มีความเป็นเอกแห่งจิตผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ เพราะคลาย
ปีติเสียได้ พระอริยสาวกเป็นผู้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขเวทนาด้วยนามกาย บรรลุ
ตติยฌาน ซึ่งพระอริยทั้งหลายเรียกว่า เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขอยู่
และเพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับ ไปแห่ง โสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน จึงบรรลุ
จตุตถฌาน อันไม่มีสุขไม่มีทุกข์ มีแต่อุเบกขาอันบริสุทธิ์ด้วยสติอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า
สมาธิทริย อินทริย คือ สมาธิ (ความตั้งใจมั่น)

ภิกษุทั้งหลาย ปัญญาทริยได้แก่อะไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวกใน
พระศาสนาเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันสามารถกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและความดับ
ไปแห่งรูปนาม อันเป็นปัญญาชั้นอริยะ เป็นปัญญาเครื่องทำลายกิเลส เป็นปัญญาให้ถึง
ความสิ้นทุกข์โดยชอบ พระอริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ชัดตาม
ความเป็นจริงว่า นี้สมุทัย ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้โรธ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง
ว่า นี้ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงที่ดับทุกข์ (มรรค) ดูกรภิกษุทั้งหลาย จึงเรียกว่าปัญญาทริย อินทริย
คือปัญญา (ความรู้แจ่มแจ้ง) ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินทริยมี ๕ อย่างนี้แล"

อรรถาธิบาย

พระพุทธพจน์ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงอินทริย ๕ สำหรับผู้ปฏิบัติ
ธรรมระดับสูง คือ ระดับพระอริยบุคคล สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมระดับต้นและผู้ประกอบกิจการ
อื่น ๆ ก็พึงดำเนินตามโดยอนุโลม กล่าวคือ ผู้ประสงค์จะปราบปรามอกุศลธรรมมีอัสสัทธียะ
ความไม่มีศรัทธาเป็นต้น พึงบำเพ็ญตนให้มีอินทริย ๕ ประการนี้ เพราะสัทธินทริยจะปราบ
อัสสัทธียะ (ความไม่มีศรัทธา) วิริอินทริย จะปราบปราม โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน)
สตินทริย จะปราบปรามปมาทะ (ความประมาท) สมาธิทริยจะปราบปรามวิกเขปะ (ความ
ฟุ้งซ่าน) และปัญญาทริย จะปราบปราม โมหะ (ความหลง) เมื่ออกุศลธรรมเหล่านี้ถูกปราบ
ปรามแล้ว การปฏิบัติธรรมและการงานก็ย่อมจะเกิดผลตามเป้าหมาย

อีกประการหนึ่ง การที่คนเราจะปฏิบัติธรรม หรือจะประกอบกิจการใด ๆ นั้น หากถือตามหลักของอินทรีย์ ๕ นี้ จะต้องมึศรัทธาเป็นอันดับแรก เมื่อมีศรัทธาแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดคุณธรรมอื่น ๆ ได้ แต่ศรัทธานั้น ต้องเป็นศรัทธาที่มีเหตุผล ไม่ศรัทธาแบบเชื่องมงาย

ศรัทธาที่มีเหตุผลมี ๔ อย่าง คือ

๑. กัมมสัทธา เชื่อกรรม

๒. วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม

๓. กัมมัตสกตาสัทธา เชื่อข้อที่สัตว์โลกมีกรรมเป็นของตน

๔. ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

ความเชื่อว่า คนเราเกิดมามีความสุขทุกข์เป็นอย่างไร ย่อมเนื่องมาจากเหตุปัจจัยมิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นลอย ๆ โดยไม่มีเหตุปัจจัย และเหตุปัจจัยในที่นี้ได้แก่กรรม คือ การกระทำทางกาย วาจา ใจ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อพบผลแล้ว เชื่อว่ามาจากเหตุคือกรรม ความเชื่ออย่างนี้เรียกว่า กัมมสัทธา เชื่อกรรม คือ เชื่อเหตุ

ความเชื่อว่าสิ่งที่เราทำ คำที่เราพูด และสิ่งที่เราคิดทุกอย่างเป็นกรรม คือเป็น กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม และเชื่อว่ากรรมนั้นจะต้องให้ผลแก่ผู้ทำอย่างแน่นอน จะให้ผลเร็วหรือช้าก็สุดแต่แรงกรรม ทำกรรมไว้อย่างใด จะต้องได้รับผลเป็นอย่างนั้น ทำกรรมดี ต้องได้รับผลดี ทำกรรมชั่วต้องได้รับผลชั่ว เหมือนหว่านพืชอย่างใด ปลูกพืชชนิดใด ก็ต้องได้รับผลอย่างนั้น ความเชื่ออย่างนี้เรียกว่า วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม คือ เชื่อผล หรือเชื่อว่ากรรมต้องมีผล

ความเชื่อว่า ทั้งกรรมทั้งผลของกรรมนั้น จะต้องเป็นของผู้กระทำ เมื่อทำไปแล้ว จะปฏิเสธว่าไม่ได้ทำ พูดไปแล้วจะปฏิเสธว่าไม่ได้พูด คิดไปแล้วจะปฏิเสธว่าไม่ได้คิดไม่ได้ ปฏิเสธเมื่อใดก็เป็นการโกหกเมื่อนั้น เพราะเป็นการปฏิเสธความจริง และเมื่อกรรมนั้นให้ผล ก็จะต้องรับผลกรรมนั้นอย่างแน่นอน จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ความเชื่อว่า สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม กรรมเป็นผู้ลิขิตชีวิต หรือชีวิตทุกชีวิตเป็นไปตามกรรมลิขิต ความเชื่ออย่างนี้เรียกว่า กัมมัตสกตาสัทธา เชื่อข้อที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน

ความเชื่อว่าพระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ พระปัญญาของพระพุทธองค์
ประเสริฐยิ่งกว่าปัญญาของใคร ๆ ในพื้นพิภพ คำสอนของพระพุทธองค์เป็นคำสอนที่ถูกต้อง
ไม่มีข้อบกพร่องแม้แต่น้อย เพราะเป็นคำสอนที่เกิดจากพระปัญญาอันบริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส
ความเชื่ออย่างนี้เรียกว่า ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อพระปัญญาของพระพุทธเจ้า

มีข้อที่น่าสังเกตอยู่ประการหนึ่ง เกี่ยวกับความเชื่อกรรมและเชื่อผลของกรรม คือ
บางคนอาจเชื่อดังลงไปว่า ชีวิตของเราจะสุขทุกข์อย่างไร จะมีคนมากค้ำข่มเหงมาเบียดเบียน
หรือประหารชีวิตอย่างไร ก็เชื่อว่าเป็นเพราะกรรมของตนอย่างเดียว กรรมของคนอื่นไม่มี
ส่วนทำให้ตนเดือดร้อน และบางคนอาจเชื่อดังลงไปทางตรงกันข้ามกับคนประเภทก่อนนั้น
โดยเชื่อมั่นว่า กรรมของคนอื่นต่างหากที่ทำให้ตนเองเดือดร้อน เพราะคนเรารักตนจะทำให้
ตนเดือดร้อนอย่างไร คนที่เชื่อดังลงไปฝ่ายเดียว เป็นพวกที่มีความคิดเห็นคลาดเคลื่อนอยู่ ที่
ถูกนั้นจะต้องถือว่าชีวิตของคนต้องเป็นไปตามกรรม อาจเป็นกรรมของตนเองโดยเฉพาะก็ได้
เป็นเพราะกรรมของคนอื่นก็ได้ หรือเป็นเพราะกรรมทั้งของตนและของคนอื่นก็ได้ ดังที่พระ
พุทธองค์ได้ทรงจำแนกบุคคลในโลกไว้เป็น ๔ จำพวก ตามลักษณะที่ประกอบกรรมต่าง ๆ กัน
คือ

๑. ผู้ประกอบกรรมที่ทำให้ตนเดือดร้อน
๒. ผู้ประกอบกรรมที่ทำคนอื่นให้เดือดร้อน
๓. ผู้ประกอบกรรมที่ทำตนเองและคนอื่นให้เดือดร้อน
๔. ผู้ประกอบกรรมที่ไม่ทำให้ตนเองและคนอื่นเดือดร้อน

หากพิจารณาตามหลักที่พระพุทธองค์ตรัสไว้นี้ จะเห็นได้ว่า ความเดือดร้อนของคน
นั้น อาจเป็นผลมาจากกรรมของตนโดยตรงก็ได้ มาจากกรรมของบุคคลอื่นก็ได้ หรือทั้งสอง
อย่างก็ได้ คนที่เชื่ออย่างนี้ น่าจะจัดเป็นพวก วิชชวาทิ คือ พวกที่เชื่อถือตามเหตุผลวิเคราะห์
มาอย่างถูกต้องแล้ว

สำหรับอินทรีย์ข้อที่ ๒ คือ วิริยอินทรีย์นั้นก็ได้แก่ความเพียร ๔ ประการ ดังกล่าว
แล้ว ในเรื่องสัมมัตตปธาน ๔ อินทรีย์ข้อที่ ๓ สติอินทรีย์ ได้แก่สติที่กำหนดที่พิจารณากาย เวทนา
จิต ธรรม เป็นอารมณ์ดังกล่าวแล้วในสติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ข้อที่ ๔ คือ สมาธิอินทรีย์ ได้แก่

ความแน่วแน่แห่งจิต ดังกล่าวแล้วในอิทธิบาท ๔ และอินทรีย์ข้อที่ ๕ คือ ปัญญาอินทรีย์นั้น ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่สามารถรู้แจ่มแจ้งในอริยสัจ ๔

อินทรีย์ ๕ กับการเป็นพระอริยบุคคล

ผู้จะสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลนั้น จะต้องเป็นผู้มีอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้แก่กล้า คือ ได้ปฏิบัติตนให้มีอินทรีย์ ๕ ประการนี้อย่างสมบูรณ์ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ อินทรีย์ ๕ ประการคืออะไรบ้าง ? คือ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยอินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ สมาธิอินทรีย์ ๑ ปัญญาอินทรีย์ ๑ คุณภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้แล เปี่ยมแล้ว เป็นพระอนาคามี ก็เพราะมีอินทรีย์ ๕ อ่อนกว่าอินทรีย์ของพระอรหันต์ เป็นพระสกทาคามี ก็เพราะมีอินทรีย์ ๕ อ่อนกว่าของพระอนาคามีนั้น เป็น พระโสดาบันก็เพราะมีอินทรีย์ ๕ อ่อนกว่าของพระสกทาคามีนั้น เป็น ธรรมานุสารีบุคคล ก็เพราะมีอินทรีย์ ๕ อ่อนกว่าของพระโสดาบันนั้น เป็น สัทธานุสารีบุคคล ก็เพราะมีอินทรีย์ ๕ อ่อนกว่าของธรรมานุสารีบุคคลนั้น

ฐานปรากฏแห่งอินทรีย์ ๕

อินทรีย์ทั้ง ๕ นั้น มีฐานปรากฏแตกต่างกัน กล่าวคือ

๑. สัทธินทรีย์ ปรากฏที่องค์คุณของพระโสดาบัน ๕
๒. วิริยอินทรีย์ ปรากฏที่สัมมปชาน ๔
๓. สตินทรีย์ ปรากฏที่สติปฏิฐาน ๔
๔. สมาธิอินทรีย์ ปรากฏที่ฌาน ๔
๕. ปัญญาอินทรีย์ ปรากฏที่อริยสัจ ๔

ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย ก็สัทธินทรีย์จะพึงเห็นได้ในที่ไหน ? สัทธินทรีย์จะพึงเห็นได้ที่องค์คุณของพระโสดาบัน ๕ พึงเห็นสัทธินทรีย์ได้ ณ ที่นั้น คุณภิกษุทั้งหลาย วิริยอินทรีย์จะพึงเห็นได้ในที่ไหน ? วิริยอินทรีย์จะพึงเห็นได้ที่สัมมปชาน ๔ พึงเห็นวิริยอินทรีย์ได้ ณ ที่นั้น คุณภิกษุทั้งหลาย สตินทรีย์จะพึงเห็นได้ในที่ไหน ? สตินทรีย์

จะพึงเห็นได้ที่สติปัญฐาน ๔ พึงเห็นสตินทรีย์ ๓ ที่นั่น ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธิทริยจะพึงเห็นได้ในที่ไหน ? สมาธิทริยจะพึงเห็นได้ที่ฌาน ๔ พึงเห็นสมาธิทริย ๓ ที่นั่น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญินทริยจะพึงเห็นได้ในที่ไหน ? ปัญญินทริยจะพึงเห็นได้ที่อริยสัจ ๔ พึงเห็นปัญญินทริย ๓ ที่นั่น"

หมายความว่า ศรัทธา จะปรากฏชัด คือ เป็นความเชื่อสมบูรณ์ ก็ต่อเมื่อเป็นศรัทธาของพระโสดาบัน ซึ่งมีองคคุณ ๔ ประการ คือ

๑. เลื่อมใสในพระพุทธรัตนะ อย่างมั่นคง ไม่หวั่นไหว
๒. เลื่อมใสในพระธรรมรัตนะ อย่างมั่นคง ไม่หวั่นไหว
๓. เลื่อมใสในพระสังฆรัตนะ อย่างมั่นคง ไม่หวั่นไหว
๔. มีศีลบริสุทธิ ไม่ขาด ไม่ต่าง ไม่พร้อย

วิริยะ จะปรากฏชัด เมื่อปรารภสัมมปปธาน ๔ กล่าวคือ เมื่อใช้ความเพียรตามหลักของสัมมปปธาน ๔

สติ จะปรากฏชัด เมื่อใช้กำหนดสติปัญฐาน ๔ กล่าวคือ สติที่เกิดขึ้นเพราะปรารภฌาน ๔ ย่อมเป็นสมาธิที่ปรากฏชัด

สมาธิ จะปรากฏชัด เมื่อได้บรรลุฌาน ๔ กล่าวคือ สมาธิที่เกิดขึ้นเพราะได้บรรลุฌาน ๔ ย่อมเป็นสมาธิที่ปรากฏชัด

ปัญญา จะปรากฏชัดเมื่อเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ กล่าวคือ เห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ เมื่อใดปัญญาก็ปรากฏชัดเมื่อนั้น

การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

อินทรีย์ ๕ เป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งในการปกครองใจ เพื่อให้ใจมีอำนาจเหนืออกุศลธรรม มีความไม่เชื่อความไม่มีศรัทธาเป็นต้น ดังกล่าวแล้ว แต่อินทรีย์ ๕ นี้จะมีประสิทธิภาพสูงในการปราบปรามอกุศลธรรม ก็ต่อเมื่อมีความสมดุลย์กัน ฉะนั้น จึงต้องปรับอินทรีย์ ๕ นี้ให้สม่ำเสมอ ให้สมดุลย์กัน

กล่าวโดยทั่วไป ที่จำต้องปรับอินทรีย์ ๕ ให้สมดุลกันก็เพราะว่า ถ้าสัทธินทรีย์ มีกำลังกล้า อินทรีย์อีก ๔ อย่างมีกำลังอ่อนกว่า อินทรีย์ทั้ง ๔ นั้นก็ไม่สามารถทำหน้าที่ของตนให้สำเร็จได้ กล่าวคือ วิริยอินทรีย์ จะไม่สามารถทำหน้าที่ประคองใจให้ชะมกเขม้นได้ สตินทรีย์ ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่ควบคุมใจให้จ้องอยู่กับอารมณ์ได้ สมาธินทรีย์ ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่ระงับใจไม่ให้ฟุ้งซ่านได้ และปัญญาอินทรีย์ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่เห็นสภาพธรรมโดยแจ่มแจ้งได้ เพราะฉะนั้น เมื่อสัทธินทรีย์มีกำลังแก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ เช่นนี้ จึงควรลดสัทธินทรีย์ให้อ่อนลงเสมอกับอินทรีย์อื่น ๆ โดยการพิจารณาสภาพธรรมตามความเป็นจริง หรือโดยไม่เอาใจใส่กับอารมณ์ที่จะเป็นเหตุให้สัทธินทรีย์ มีกำลังแก่กล้ากว่า แต่ถ้าวิริยอินทรีย์มีกำลังแก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ แล้ว สัทธินทรีย์ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่น้อมใจเชื่อได้เลย อินทรีย์อื่น ๆ นอกจากนั้นก็ย่อมไม่สามารถทำหน้าที่ของตนให้สำเร็จได้ เพราะฉะนั้น จึงควรลดวิริยอินทรีย์นั้นลงบ้าง ด้วยการเจริญวิปัสสัทธิ (ความสงบนามกาย) เป็นต้น แม้ในอินทรีย์อื่น ๆ นอกจากนี้ก็เหมือนกัน ก็พึงทราบว่าเมื่ออินทรีย์อันหนึ่งมีกำลังแก่กล้ากว่าแล้ว อินทรีย์อื่น ๆ ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่ของตน ๆ ได้สำเร็จ

กล่าวโดยเฉพาะในเรื่องนี้ นักปราชญ์ทั้งหลายย่อมสรรเสริญข้อที่สัทธินทรีย์กับปัญญาอินทรีย์ มีกำลังเสมอกัน และสมาธินทรีย์กับวิริยอินทรีย์มีกำลังเสมอกัน ทั้งนี้ก็เพราะว่าบุคคลที่มีศรัทธาแก่กล้า แต่มีปัญหาอ่อน มักจะเป็นคนเลื่อมใสเปล่า ๆ ย่อมจะเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใสได้ บุคคลที่มีปัญญาแก่กล้า แต่มีศรัทธาอ่อน ก็ย่อมจะเป็นฝักฝ่ายเเกร คือร้อนยากที่จะแก้ไขได้ เหมือนโรคเรื้อรังที่เกิดเพราะยา (หรือ โรคคือยา) ฉะนั้น คนมีปัญหาแก่กล้ากว่าศรัทธานั้น เมื่อคิดเลยมืดไปว่า บุญกุศลย่อมมีได้ ด้วยเหตุเพียงคิดขึ้นในใจเท่านั้น จึงไม่กระทำบุญ เช่นการบริจาคทาน เป็นต้น ย่อมจะไปตกนรกได้ แต่เพราะสัทธินทรีย์กับปัญญาอินทรีย์สม่ำเสมอทั้งสองอย่าง บุคคลจึงจะเลื่อมใสในสิ่งที่ควรเลื่อมใส ฉะนั้น จึงควรปรับสัทธินทรีย์กับปัญญาอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ เมื่อสมาธินทรีย์มีกำลังกล้ากว่า วิริยอินทรีย์อ่อนไป ความเกียจคร้าน ก็จะครอบงำได้ เพราะวิริยะเป็นความฟุ้งซ่าน แต่สมาธิที่บำเพ็ญด้วยวิริยะ

จะตกไปสู่ความเกียจคร้านไม่ได้ วีริยะที่เพียรประกอบด้วยสมาธิ ก็จะตกไปสู่ความฟุ้งซ่านไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงควรปรับวิริยอินทรีย์กับสมาธิอินทรีย์ แม้ทั้งสองนั้นให้สม่าเสมอกัน เพราะว่าเมื่ออินทรีย์ทั้งสองนั้นสม่าเสมอกันแล้ว อัปนาสมาธิย่อมเกิดได้

อีกประการหนึ่ง สำหรับผู้เจริญสมถกรรมฐาน ศรัทธาจะมีกำลังกล้าไปบ้างก็ใช้ได้ เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีศรัทธาปลงใจเชื่ออย่างนั้น ก็จักบรรลุอัปนาสมาธิได้ และในสมาธิกับปัญญานั้น สำหรับผู้เจริญสมถกรรมฐาน สมาธิมีกำลังแก่กล้ากว่าจึงใช้ได้ เพราะเมื่อมีสมาธิแก่กล้าอย่างนั้น ผู้นั้นจึงจะบรรลุอัปนาสมาธิได้ สำหรับผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ปัญญามีกำลังแก่กล้ากว่าจึงใช้ได้ และแม้ว่าสมาธิอินทรีย์กับปัญญินทรีย์สม่าเสมอกัน ก็จะเกิดได้แต่อัปนาสมาธิเท่านั้น ส่วนสติอินทรีย์ มีกำลังแก่กล้าในทุกกรณีจึงใช้ได้ เพราะสติจะคอยป้องกันจิตไว้มิให้ตกไปสู่ความฟุ้งซ่านด้วยอำนาจศรัทธา วีริยะและปัญญาอันเป็นฝ่ายความฟุ้งซ่าน และมีให้ตกไปสู่ความเกียจคร้านด้วยอำนาจสมาธิอันเป็นฝ่ายความเกียจคร้าน เพราะฉะนั้น สติจึงจำเป็นต้องปรารภในทุกกรณี เปรียบเหมือนเกลือที่จำเป็นต้องใช้ในการปรุงกับข้าวทุกชนิด และเหมือนอำมาตย์ผู้รอบรู้ราชการเป็นที่ต้องการในราชการทุกอย่างฉะนั้น

พละ ๕

พละ แปลว่า กำลัง หมายถึงธรรมที่เป็นกำลังภายใน ซึ่งเป็นเครื่องต่อต้าน อกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ กล่าวคือ เมื่อใดธรรมที่เป็นกำลังภายในนี้เกิดขึ้นในใจ เมื่อนั้น อกุศลธรรมฝ่ายปรปักษ์ก็จะไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ เพราะธรรมที่เป็นกำลังนี้จะต้านทานไว้ ป้องกันไว้ได้อย่างมั่นคงและแข็งแรง มิได้หวั่นไหว มิให้อกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ครอบงำได้

พละนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้ ๕ ประการ มีชื่อเหมือนกันอินทรีย์อันได้กล่าว นั้น คือ

๑. ศรัทธาพละ กำลังคือศรัทธา
๒. วีริยพละ กำลังคือความเพียร
๓. สติพละ กำลังคือสติ
๔. สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ
๕. ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา

พละ ๕ นี้ ว่าโดยความหมายของศีลธรรมแต่ละอย่าง ๆ ก็มีความหมายอย่างเดียวกับ อินทรีย์ ๕ กล่าวคือ องค์ธรรมทั้ง ๕ นี้ ถ้าใช้เป็นเครื่องปกครองจิตใจ ใช้ปราบอกุศลธรรม ที่เป็นปรัปักษ์ให้พินาศไป ก็เรียกว่าอินทรีย์ ถ้าใช้เป็นกำลังต่อต้านหรือต่อสู้กับอกุศลธรรม ที่เป็นปรัปักษ์ ไม่ให้ออกุศลธรรมที่เป็นปรัปักษ์ครอบงำยับยั้งได้ ก็เรียกว่า พละ

พละ ๕ นี้ ย่อมเป็นกำลังต่อต้านอกุศลธรรมฝ่ายปรัปักษ์ ดังนี้

สัทธาพละ กำลังคือศรัทธา เป็นกำลังต่อต้านอกุศลธรรม คือ อัสสัทธิตะ ความไม่เชื่อ กล่าวคือ เมื่อศรัทธาเกิดขึ้นในใจแล้ว ศรัทธาก็จะเป็นกำลังต้านทานมิให้อัสสัทธิตะ เกิดขึ้นได้

วิริยพละ กำลังคือความเพียร เป็นกำลังต่อต้านอกุศลธรรม คือ โกสัชชะ ความเกียจคร้าน กล่าวคือ เมื่อวิริยะเกิดขึ้นในใจแล้ว ก็จะเป็นกำลังต้านทาน โกสัชชะมิให้เกิดขึ้น ในใจได้

สติพละ กำลังคือสติ เป็นกำลังต่อต้านอกุศลธรรมคือปมาทะ ความประมาท เลินเล่อ กล่าวคือ เมื่อสติเกิดขึ้นในใจแล้ว ก็จะเป็นกำลังต้านทานปมาทะ มิให้เกิดขึ้นในใจได้

สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ เป็นกำลังต่อต้านอกุศลธรรม คือวิกเขปะ ความฟุ้งซ่าน แห่งจิต กล่าวคือ เมื่อสมาธิเกิดขึ้นในใจ หรือใจเป็นสมาธิแล้ว ก็ย่อมจะเป็นกำลังต้านทาน วิกเขปะ มิให้เกิดขึ้นในใจได้

ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา เป็นกำลังต่อต้านโมหะ ความโง่ หรืออวิชชา ความไม่รู้แจ้ง กล่าวคือ เมื่อปัญญาเกิดขึ้นในใจแล้ว ย่อมจะเป็นกำลังต้านทานโมหะหรืออวิชชา มิให้เกิดขึ้นในใจได้

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่าผู้ใดมีพลธรรมทั้ง ๕ นี้ เป็นกำลังภายใน ผู้นั้นย่อมจะมี กำลังใจเข้มแข็งไม่อ่อนแอ ไม่ยอมให้ความไม่ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาทและความโง่ ความหลงครอบงำยับยั้งจิตใจได้ ผู้ประกอบหลักคุณธรรม ๕ อย่างนี้ จะมีความสามารถ ในการปฏิบัติธรรม การศึกษาเล่าเรียน และในการประกอบกิจกรรมทุกกรณี

ข้อแตกต่างระหว่างอินทรีย์กับพละ

อินทรีย์ ๕ และพละ ๕ ตามที่กล่าวมานั้น ว่าโดยหัวข้อธรรมก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีจำนวนเท่ากัน แต่เรียกชื่อหมวดธรรมแตกต่างกัน คือ เรียกว่า อินทรีย์ และเรียกว่า พละ ที่เรียกต่างกันนั้นก็เพราะธรรมเหล่านี้มีหน้าที่ต่างกัน กล่าวคือ ถ้าใช้ธรรม ๕ อย่างนี้ปราบอกุศลธรรมที่เป็นปฏิกษ์ เข้าต่อคืออกุศลธรรมที่เป็นปฏิกษ์แก่ตน ก็เรียกชื่อว่า อินทรีย์ แปลว่า คุณธรรมที่มีอำนาจยิ่งใหญ่ คือยิ่งใหญ่ในการปราบปราม ในการบุกเข้าต่อคืออกุศลธรรมที่เป็นปฏิกษ์ ถ้าใช้เป็นเครื่องต่อต้านเมื่อถูกอกุศลธรรมที่เป็นปฏิกษ์จะเกิดขึ้นครอบงำจิตใจ เป็นเสมือนป้อมปราการที่แข็งแกร่งและมั่นคง ป้องกันศัตรูมิให้เข้าสู่ตัวเมืองได้ฉะนั้น จึงเรียกชื่อว่า พละ แปลว่า กำลัง อันได้แก่กำลังภายใน กล่าวคือ คุณธรรม ๕ อย่างนั้นเป็นกำลังภายในสำหรับคุ้มครองใจ เป็นกำลังต่อต้านอกุศลธรรมที่เป็นปฏิกษ์แก่ตน

บทที่ ๑๑

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ แปลว่าธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ธรรมเป็นเหตุให้เกิดความรู้
แจ่มแจ้ง หมายความว่า เมื่อประสงค์จะเกิดความรู้แจ่มแจ้งในวิชาการเรื่องใด เมื่อปฏิบัติตาม
หลักธรรม ๗ อย่างนี้ครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว ย่อมจะเกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งนั้นได้ตามความ
มุ่งหมาย โพชฌงค์นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมโพชฌงค์

โพชฌงค์นั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้ ๗ อย่าง คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ คือ ความระลึกได้
๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือ ความสอดส่องธรรม
๓. วิริยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ คือ ความเพียร
๔. ปีติสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ คือ ความอิ่มใจ
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ คือ ความสงบกาย สงบใจ
๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ คือ ความตั้งใจมั่น
๗. อุpekขาสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ คือ ความมีใจเป็นกลาง

ในวิภังคปกรณ์ ได้กล่าวถึงพระพุทธพจน์ที่ว่าด้วยโพชฌงค์ ๗ นี้ ได้ครบถ้วนทั้ง
ตามสุตตันตภาษณีย์ และอภิธรรมภาษณีย์ ดังต่อไปนี้

สุตตันตภาษณีย์

นัยที่ ๑

สติสัมโพชฌงค์ : ในโพชฌงค์ที่ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์เป็นอย่างไร ? (เป็น
อย่างนี้คือ) ภิกษุในพระศาสนาเป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติและปัญญาเครื่องรักษาตนอัน

ยอดเชื่อม ระลึกได้ ระลึกได้บ่อย ๆ ซึ่งกิจที่ทำไว้นาน ๆ หรือวาจาที่กล่าวไว้นาน ๆ นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ : ภิกษุผู้นั้น มีสติอย่างนั้นอยู่ วิจัย เลือกสรร พิจารณา ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ : ความเพียร ความไม่ย่อหย่อน อันภิกษุผู้วิจัย เลือกสรร พิจารณา ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา ได้ปรารภแล้ว นี้เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์

ปีติสัมโพชฌงค์ : ความอิ่มใจอันปราศจากอามิส เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความ เพียรนั้น นี้เรียกว่า ปีติสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธสัมโพชฌงค์ : กายก็ดี ใจก็ดี ของภิกษุผู้มีปีติ ย่อมสงบระงับ นี้เรียกว่า ปัสสัทธสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์ : จิตของภิกษุผู้มีกายใจสงบระงับแล้ว มีความสุขสบาย ย่อม ตั้งมั่นอย่างนั้น นี้เรียกว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์

นัยที่ ๒

ในโพชฌงค์ ๗ อย่างนั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) สติ ในธรรมภายในก็มี สติในธรรมภายนอกก็มี สติในธรรมภายในแม้ใด สติในธรรมภายในเมื่อนั้น ก็ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ สตินี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สติใน ธรรมภายนอกแม้ใด สติในธรรมภายนอกเมื่อนั้น ก็ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ สตินี้ย่อมเป็นไปเพื่อ ความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อนิพพาน

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ความเลือกสรรในธรรม ภายในก็มี ความเลือกสรรในธรรมภายนอกก็มี ความเลือกสรรในธรรมภายในแม้ใด ความเลือก สรรในธรรมภายในเมื่อนั้น ก็ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ข้อนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อ ความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเลือกสรรในธรรมภายนอกแม้ใด ความเลือกสรรในธรรมภายนอก

เมื่อนั้น ก็ชื่อว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยะนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

วิริยสัมโพชฌงค์เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ความเพียรทางกายก็มี ความเพียรทางใจก็มี ความเพียรทางกายแม้ใด ความเพียรทางกายเมื่อนั้น ก็ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ข้อนี้อย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเพียรทางใจแม้ใด ความเพียรทางใจเมื่อนั้น ก็ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ปิตिसัมโพชฌงค์เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ปิตีที่มีวิตก มีวิจารณ์ ก็มี ปิตีที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ก็มี ปิตีที่มีวิตกมีวิจารณ์แม้ใด ปิตีที่มีวิตกมีวิจารณ์เมื่อนั้น ก็ชื่อว่า ปิตีสัมโพชฌงค์ ปิตินี้อย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ปิตีที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์แม้ใด ปิตีที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์เมื่อนั้น ก็ชื่อว่า ปิตีสัมโพชฌงค์ ปิตินี้อย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ปัสสัทธสัมโพชฌงค์เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) ภายปัสสัทธ ความสงบกาย ก็มี จิตตปัสสัทธ ความสงบใจก็มี ภายปัสสัทธแม้ใด ภายปัสสัทธเมื่อนั้นก็ชื่อว่า ปัสสัทธสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน จิตตปัสสัทธแม้ใด จิตตปัสสัทธเมื่อนั้น ก็ชื่อว่า ปัสสัทธสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

สมาธิสัมโพชฌงค์เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) สมาธิที่มีวิตก มีวิจารณ์ ก็มี สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ สมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์แม้ใด สมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์เมื่อนั้น ก็ชื่อว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ สมาธินี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์แม้ใด สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์เมื่อนั้น ก็ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ สมาธินี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

อุปกขาสัมโพชฌงค์เป็นอย่างไร ? (เป็นอย่างนี้คือ) อุเบกขาในธรรมภายในก็มี อุเบกขาในธรรมภายนอกก็มี อุเบกขาในธรรมภายในแม้ใด อุเบกขาในธรรมภายในเมื่อนั้น ก็ชื่อว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์ อุเบกขานี้อย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน,

อุเบกขาในธรรมภายนอกแม่ใจ อุเบกขาในธรรมภายนอกแม่นั้น ก็ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์
อุเบกขานี้ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

นัยที่ ๓

โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อม
ไปเพื่อความสละ เจริญสัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เจริญปีติสัมโพชฌงค์
เจริญปีติสัททิสัมโพชฌงค์ เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัย
วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

นัยที่ ๑

ในธรรมเหล่านั้น โพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน
เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรม
ทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมภูมิตั้งประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแก่วิเวก เป็นทุกขา
ปฏิบัติทานธากิณฺณอยู่ในสมัยใด โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์
มีในสมัยนั้น

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่อง
ในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์

สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ สัมมวิจยสัม-
โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมวิจยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์

ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความอิ่มใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปิติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชมยินดี ปีติสัมโพชฌงค์อันใด นี้เรียกว่า ปีติสัมโพชฌงค์

ปีสัทธสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบระงับแห่งเวทนา ฌันช สัญญาฌันช สังขารฌันช วิญญานฌันช ปีสัทธสัมโพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า ปีสัทธสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใดนี้เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์

อุปกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุปกขาสัมโพชฌงค์อันใด นี้เรียกว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพชฌงค์ ๗ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยโพชฌงค์ ๗

นัยที่ ๒

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมภูมิ ประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวก

เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากัญญา อยู่ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยวิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีติสัม-
โพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีสัทธสัมโพชฌงค์ ฯลฯ
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์

อุปกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่
นิพพาน เพื่อประหามทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก
เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากัญญา อยู่ในสมัยใด ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง
ความเป็นกลางแห่งจิตอุปกขาสัมโพชฌงค์ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุปกขาสัมโพชฌงค์

นัยที่ ๒

ในธรรมเหล่านั้น โพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่
นิพพาน เพื่อประหามทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก
เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากัญญาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรม
เหล่านี้ชื่อว่า กุศล

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก
เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติ
และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากัญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด โพชฌงค์ ๗
คือ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุปกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมมีในสมัยนั้น

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่อง
ในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ

อุปกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุปกขาสัม-
โพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพชฌงค์ ๗ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
โพชฌงค์ ๗

นัยที่ ๒

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่
นิพพาน เพื่อประหามทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมฌาน (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก
เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาว-
ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก
เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด
สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค
ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุต
ด้วยสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิริยสัมโพชฌงค์
 ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปัสัทธิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์

อุปกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหารมทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจาก อกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิคตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาว- ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหาภิญญา ชนิดสุญญตะอยู่ในสมัยใด ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุปกขาสัมโพชฌงค์ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุปกขาสัมโพชฌงค์

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

บทที่ ๑๒

โพธิปักขิยสังคหะ (ต่อ)

มรรคมืองค์ ๘

มรรค แปลว่า ทาง ในที่นี้หมายถึงทางปฏิบัติ หรือข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุผล เป็นการ
พันทุกข์ ตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เรียกอีกอย่างว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทาง
สายกลาง อันหมายถึงข้อปฏิบัติที่ไม่ย่อหย่อนเกินไป และไม่เคร่งจนเกินไป

พระพุทธศาสนาสอนว่า หากประสงค์จะพ้นทุกข์ ถ้าปฏิบัติย่อหย่อนจนเกินไป เช่น
ประกอบตนให้มัวสุมมในกามสุข ก็ไม่มีทางจะพ้นทุกข์ได้ เพราะกามทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถ้าหากประพฤติกเร่งจนเกินไป เช่น ทรมานตนด้วยการก่อกองไฟ
ขึ้นนอนอย่างกิเลส หรือประพฤติดนเป็นคนเปลือยตลอดชีพ ก็จะเป็นการทรมานร่างกายโดย
เปล่าประโยชน์ ทางที่ถูกต้องนั้นต้องปฏิบัติเป็นสายกลาง คือ ปฏิบัติแต่พอเหมาะพอควร ทางปฏิบัติ
แต่พอเหมาะพอควรนี้เรียกว่า มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา เมื่อปฏิบัติตามนี้แล้ว จะ
พ้นทุกข์ได้อย่างแน่นอน

มรรคมืองค์ ๘ นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ดังนี้ คือ

๑. สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ เพียรชอบ
๗. สัมมาสติ ระลึกรชอบ
๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

ในวิภังคปกรณ์ พระพุทธองค์ทรงแสดงอริยมรรคมีองค์ ๘ ไว้ ทั้งโดยสุตตันต-
ภาษณีย์ และอภิธรรมภาษณีย์ ดังต่อไปนี้

สุตตันตภาษณีย์

นัยที่ ๑

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไหน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินี-
ปฏิบัติภา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ เป็นไหน ?

ความดำริในอันออกจากกาม ความดำริในอันไม่พยายาบท ความดำริในอันไม่
เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

สัมมาวาจา เป็นไหน ?

ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความงดเว้นจากการ
พูดหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะ เป็นไหน ?

ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการ
ประพฤตฺติผิดในกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

สัมมาอาชีวะ เป็นไหน ?

บุคคลผู้ริยสาวกในศาสนานี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ
นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ

สัมมาวายามะ เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตไว้
ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม
ปรรากความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ทำฉันทะ
ให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียรเพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่

เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงมั่น ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

สัมมาสติ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก นี้เรียกว่า สัมมาสติ

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่เวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน อันยังใจให้สงบ เพราะวิตกวิจารสงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะคลายปีติได้อีกด้วยจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานซึ่งเป็นฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่าเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้อยู่ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ

นัยที่ ๒

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญสัมมาทิฏฐิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ ฯลฯ เจริญสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ เจริญสัมมาวาจา ฯลฯ เจริญสัมมากัมมันตะ

๑๗๑ เจริญสัมมาอาชีวะ ๑๗๒ เจริญสัมมาวาชามะ ๑๗๓ เจริญสัมมาสติ ๑๗๔ เจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

นัยที่ ๑

มรรคมืองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ

๒. สัมมาสังกัปปะ

๓. สัมมาวาจา

๔. สัมมากัมมันตะ

๕. สัมมาอาชีวะ

๖. สัมมาวาชามะ

๗. สัมมาสติ

๘. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๘ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจากอกุศล ธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นต้น ทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญาอยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ๑๗๑ สัมมาสมาธิ ย่อม มีในสมัยนั้นในมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ๑๗๑ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม ความเห็นชอบ ชัมมวิชัย- สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์
ความขกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด
นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

สัมมวาจา เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้นจากวจีทุจริต ๔ กิริยาไม่ทำการ
ไม่ทำการล่วงละเมิด การไม่ล้าเขต การกำจัดต้นเหตุวจีทุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมวาจา

สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้นจากกายทุจริต ๓ กิริยาไม่ทำการ
ไม่ทำการล่วงละเมิด การไม่ล้าเขต การกำจัดต้นเหตุกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้นจากมิจฉาอาชีวะ กิริยาไม่ทำการ
ไม่ทำการล่วงละเมิด การไม่ล้าเขต การกำจัดต้นเหตุมิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ

สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ

นี้เรียกว่ามรรคมืองค์ ๘ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๘

นัยที่ ๒

มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๕ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิกษุญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น

ในมรรคมืองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจัยธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิจัย- สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง ความดำริ ฯลฯ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่อง ในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็น องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

สัมมาสติ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ

นี้เรียกว่ามรรคมืองค์ ๕ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์

นัยที่ ๓

มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฎฐิ

๒. สัมมาสังกัปปะ

๓. สัมมาวายามะ

๔. สัมมาสติ

๕. สัมมาสมาธิ

ในมรรคมืองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฎฐิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้รู้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพานเพื่อประหารมทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สงัดจากกาม สงัดจากอกุศล- ธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็น ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจัยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจัยสัม โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใดนี้เรียกว่า สัมมาทิฎฐิ

ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาทิฎฐิ ฯลฯ

ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ

ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะ ฯลฯ

ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสติ

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตระธรรม อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจากอกุศล- ธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญาอยู่ในสมัยใด ความตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิ สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสมาธิ

นัยที่ ๔

มรรคมืดองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืดองค์ ๘ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตระธรรม อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจากอกุศล- ธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็น ทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๆ อวิกเขปะ ข้อมมีในสมัยนั้น สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่า กุศล

ภิกษุสงฆ์จากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด มรรคมี่องศ์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น

นี่เรียกว่ามรรคมี่องศ์ ๘ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคมี่องศ์ ๘

นัยที่ ๕

มรรคมี่องศ์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านี้ มรรคมี่องศ์ ๕ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โศคาปัตติมรรค) สงัดจากกาม สงัดจากอกุศล ธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็น ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ย่อมมีในสมัยนั้น สภาวะธรรม เหล่านี้ ชื่อว่ากุศล

ภิกษุสงฆ์จากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา ชนิดสุญญตะอยู่ในสมัยใด มรรค มีองศ์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัย นั้น

นี้เรียกว่ามรรคมืองค์ ๕ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๕

นัยที่ ๖

มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในมรรคมืองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาที่เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานชากิณฺญาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะย่อมมีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กุศล

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานชากิณฺญา ชนิดสุญฺญตะ อยู่ในสมัยใด ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสติ

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติมรรค) สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญาอยู่ในสมัยใด ๕๓๓ ๕๓๔ อวิกเขปะ ย่อมมีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า กุศล

ภิกษุสังจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ความตั้งมั่นแห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิในทริย สสมาธิผล สัมมาสมาธิ สมาสสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสมาธิ

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

การสงเคราะห์โพธิปักขิยธรรมลงในไตรสิกขา

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ทั้ง ๓ หมวดนั้น สงเคราะห์ลงในไตรสิกขาได้ดังนี้

(๑) ฉันทิทธิบาท สัทธินทริย สัทธาผละ สัมมวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ รวม ๖ อย่างนี้ สงเคราะห์ลงในศีลสิกขา

(๒) สติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ วิริยทธิบาท จิตตธิบาท วิริยินทริย สตินทริย สมาธิทริย วิริยผละ สติผละ สสมาธิผละ สติสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิติสัมโพชฌงค์ สมาสสัมโพชฌงค์ อูเปกขาสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ รวม ๒๕ อย่างนี้ สงเคราะห์ลงในสมาธิสิกขา

(๓) วิมังสทธิบาท ปัญญาทริย ปัญญาผละ ฆัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ๖ อย่างนี้ สงเคราะห์ลงในปัญญาสิกขา

โพธิปักขิยธรรมประกอบในโลกียจิตและโลกุตตรจิต

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้เป็นเจตสิกธรรมประกอบได้ทั้งสิ้นในโลกียจิตและโลกุตตรจิต ตามหลักเกณฑ์ดังต่อไปนี้

(๑) โลกียจิต

- รูปาวจรจิต ๑๒ ดวง (เว้นปฐมฌานจิต) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง รวม ๒๔ ดวงนี้มีโพธิปักขิยธรรมประกอบได้ ๓๖ ประการ (เว้นปีติ ในปฐมฌานจิต)

- จตุตถฌานจิต ๓ ดวง ปัญจฌานจิต ๑๕ ดวง รวม ๑๘ ดวงนี้มี

โพธิปักขิยธรรมประกอบได้ ๓๖ ประการ (โดยเว้นปีติ)

โลกียจิตนอกนี้ มีโพธิปักขิยธรรมประกอบได้ตามสมควร

(๒) โลกุตตรจิต

- โลกุตตรจิตโดยย่อ ๘ ดวง มีโพธิปักขิยธรรมประกอบได้พร้อมกันครบ ทั้ง ๓๗ ประการ

- โลกุตตรจิตโดยพิสดาร ๔๐ ดวง มีโพธิปักขิยธรรมประกอบได้ตามหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. โลกุตตรจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ๘ ดวง (โลกุตตรปฐมฌานจิต ๘ ดวง) มีโพธิปักขิยธรรมประกอบทั้ง ๓๗ ประการ

ข. โลกุตตรจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน ๘ ดวง และที่ประกอบด้วยตติยฌาน ๘ ดวง (โลกุตตรทุติยฌานจิต ๘ ดวง และโลกุตตรตติยฌานจิต ๘ ดวง) รวม ๑๖ ดวงนี้มีโพธิปักขิยธรรมประกอบได้เพียง ๓๖ ประการ โดยเว้นสัมมาสังกัปปะ คือวิตกเจตสิก ๑ ดวง

ค. โลกุตตรจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน ๘ ดวง และที่ประกอบด้วยปัญจฌาน ๘ ดวง (โลกุตตรจตุตถฌานจิต ๘ ดวง และโลกุตตรปัญจฌานจิต ๘ ดวง) รวม ๑๖ ดวงนี้มีโพธิปักขิยธรรมประกอบได้เพียง ๓๕ ประการ โดยเว้นวิตกเจตสิกและปีติเจตสิก

บทสรุป

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้น ว่าโดยหมวดธรรมมี ๗ หมวด คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔

๒. สัมมัปปธาน ๔

๓. อธิธิบาท ๔

๔. พละ ๕

๕. โภชณงค์ ๗

๖. มรรค ๘

ว่าโดยวัตถุประสงค์หรือโดยองค์ธรรมมี ๑๔ อย่าง คือ

๑. นันทะ (ในอธิธิบาท)

๒. จิตตะ (ในอธิธิบาท)

๓. ตัตรมัชฌัตตา (อุเบกขาในโภชณงค์)

๔. สัทธา (ในอินทรีย์และพละ)

๕. ปัสสัทธา (ในโภชณงค์)

๖. ปัญญา (ในอินทรีย์ - พละ กับวิมังสาในอธิธิบาท - ชัมมวิจัยในโภชณงค์ - สัมมาทิฏฐิในมรรค)

๗. วิดก (สัมมาสังกัปปะในมรรค)

๘. วิริยะ (ในสัมมัปปธาน ๔ กับใน - อธิธิบาท - อินทรีย์ - พละ - โภชณงค์ - มรรค)

๙. - ๑๑. วิรติ ๓ (สัมมาวาจา - สัมมากัมมันตะ - สัมมาวายามะ)

๑๒. สติ (ในสติปัฏฐาน ๔ กับอินทรีย์ - พละ - โภชณงค์ - มรรค)

๑๓. ปิติ (ในโภชณงค์)

๑๔. เอกัคคตา (สมาธิในอินทรีย์ - พละ - โภชณงค์ - มรรค)

ว่าโดยฐานมี ๖ ฐาน คือ

๑. ธรรมที่มีฐานเดียว ๘ ข้อ ได้แก่

๑.๑ ถิ่นทะ ในฐานอิทธิบาท

๑.๒ จิตตะ ในฐานอิทธิบาท

๑.๓ ปิติ ในฐานโพชฌงค์

๑.๔ สัทสัทธา ในฐานโพชฌงค์

๑.๕ อุปกขา ในฐานโพชฌงค์

๑.๖ สัมมาสังกัปปะ ในฐานมรรค

๑.๗ สัมมาวาจา ในฐานมรรค

๑.๘ สัมมากัมมันตะ ในฐานมรรค

๑.๙ สัมมาอาชีวะ ในฐานมรรค

๒. ธรรมที่มี ๒ ฐาน มี ๑ ข้อ ได้แก่ สัทธา ซึ่งฐานทั้ง ๒ นั้น คือ

- ในฐานอินทรีย์ ๑ ฐาน

- ในฐานพละ ๑ ฐาน

๓. ธรรมที่มี ๔ ฐาน มี ๑ ข้อ ได้แก่สมาธิ ซึ่งฐานทั้ง ๔ นั้น คือ

- ในฐานอินทรีย์ ๑ ฐาน

- ในฐานพละ ๑ ฐาน

- ในฐานโพชฌงค์ ๑ ฐาน

- ในฐานมรรค ๑ ฐาน

๔. ธรรมที่มี ๕ ฐาน มี ๑ ข้อ ได้แก่ปัญญา ซึ่งฐานทั้ง ๕ นั้น คือ

- ในฐานอินทรีย์ ๑ ฐาน

- ในฐานพละ ๑ ฐาน

- ในฐานโพชฌงค์ ๑ ฐาน

- ในฐานมรรค ๑ ฐาน

- ในฐานอิทธิบาท ๑ ฐาน

๕. ธรรมที่มี ๘ ฐาน มี ๑ ข้อ คือสติ ซึ่งฐานทั้ง ๘ นั้น คือ

- ในฐานสติปัญญา ๔ ฐาน
- ในฐานอินทรีย์ ๑ ฐาน
- ในฐานพละ ๑ ฐาน
- ในฐานโพชฌงค์ ๑ ฐาน
- ในฐานมรรค ๑ ฐาน

๖. ธรรมที่มี ๕ ฐาน มี ๑ ข้อ ได้แก่วิริยะ ซึ่งฐานทั้ง ๕ นั้น คือ

- ในฐานสัมปชาน ๔ ฐาน
- ในฐานอิทธิบาท ๑ ฐาน
- ในฐานอินทรีย์ ๑ ฐาน
- ในฐานพละ ๑ ฐาน
- ในฐานโพชฌงค์ ๑ ฐาน
- ในฐานมรรค ๑ ฐาน

บทที่ ๑๓

ศัพท์สังคหะ

ศัพท์สังคหะ ได้แก่การสังเคราะห์สภาวะธรรมที่เป็นปรมาัตถธรรมทั้งสิ้น โดยแบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ ปัญจขันธ์ อุปาทาน आयตนะ ธาตุ และอริยสัจ

- ปัญจขันธ์ ได้แก่ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

ขันธ์ ๕ นี้ จัดลงในปรมาัตถธรรมได้ ๓ อย่าง อันได้แก่ จิต เจตสิก และรูป กล่าวคือ

รูปขันธ์ เป็นรูปปรมาัตถ์

เวทนาขันธ์ เป็นเจตสิกปรมาัตถ์

สัญญาขันธ์ เป็นเจตสิกปรมาัตถ์

สังขารขันธ์ เป็นเจตสิกปรมาัตถ์

วิญญาณขันธ์ เป็นจิตปรมาัตถ์

ส่วนนิพพานเป็นขันธ์วิมุต คือ พ้นจากความเป็นขันธ์ จึงไม่มีขันธ์ใดจะจัดเป็นนิพพานได้

ขันธ์ ๕ นั้น แบ่งโดยย่อเป็น ๒ อย่าง ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือ รูปขันธ์เป็นรูปธรรม ขันธ์นอกนั้นเป็นนามธรรม

ข้อสังเกต

สิ่งที่จัดว่าเป็นขันธ์นั้น จะต้องมียกษณะ ๑๑ อย่างครบบริบูรณ์ จัดเป็น อดีตอนาคต ปัจจุบัน อัชฌัตตะ มหิททะ โอปาริกะ สุขุมะ หินะ ปณีตะ สันติเก และ ทูเร กล่าวคือ จิต เจตสิก รูป ๓ อย่างนี้ มีลักษณะครบทั้ง ๑๑ ประการ ส่วนนิพพานไม่มีลักษณะครบทั้ง ๑๑ อย่างนี้ ด้วยนิพพานนั้นเป็นกาลวิมุต พ้นจากกาลทั้ง ๓ มีเพียงลักษณะ ๔ อย่าง คือ เป็นพหิททะ สุขุมะ ปณีตะ และทูเร เท่านั้น ดังนั้น นิพพานจึงเป็นขันธ์วิมุต

อุปมาปัญญาชั้น

ปัญญาชั้นนั้น มีชื่ออุปมาไว้ดังนี้

รูปชั้น เปรียบเหมือนภาชนะ

เวทนาชั้น เปรียบเหมือนข้าว

สัญญาชั้น เปรียบเหมือนกับข้าว

สังขารชั้น เปรียบเหมือนคนทำกับข้าว

วิญญาณชั้น เปรียบเหมือนคนบริโภค

อีกนัยหนึ่ง มีอุปมาดังนี้

รูปชั้น เปรียบเหมือนก้อนฟองน้ำ

เวทนาชั้น เปรียบเหมือนต่อมน้ำ

สัญญาชั้น เปรียบเหมือนพยัคฆ์

วิญญาณชั้น เปรียบเหมือนคนเล่นกล

- อุปาทานชั้น ๕

อุปาทานชั้น ๕ แปลว่า กองแห่งความถือนั้น มี ๕ อย่าง คือ

(๑) รูปร่างอุปาทาน กองรูปที่เป็นอารมณ์แห่งอุปาทาน ได้แก่รูปทั้ง ๒๘ รูป

(๒) เวทนามุปาทาน กองเวทนาที่เป็นอารมณ์แห่งอุปาทาน ได้แก่ เวทนา-
เจตสิก ที่ในโลกียจิต ๘๑ ดวง

(๓) สัญญามุปาทาน กองสัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอุปาทาน ได้แก่ สัญญา-
เจตสิก ที่ในโลกียจิต ๘๑ ดวง

(๔) สังขารุปาทาน กองสังขารที่เป็นอารมณ์แห่งอุปาทาน ได้แก่ เจตสิก
๕๐ ดวง (เว้นเวทนาเจตสิก และสัญญาเจตสิก) ที่ในโลกียจิต ๘๑ ดวง

ความแตกต่างระหว่างปัญจขันธ์และอุปมาขันธ์

ปัญจขันธ์และอุปาทานขันธ์นั้น มีข้อแตกต่างกันดังนี้ คือ
ปัญจขันธ์ ได้แก่รูปทั้ง ๒๘ จิตและเจตสิกทั้งหมด ทั้งที่เป็น โลภियะและโลกุตตระ หมายความว่า จิตทั้งหมด เจตสิกทั้งหมด รูปทั้งหมด เป็นปัญจขันธ์ได้ทั้งสิ้น ส่วนอุปาทานขันธ์ นั้นได้แก่ รูปทั้ง ๒๘ และจิต เจตสิก ที่เป็น โลภियะ เพราะจิตและเจตสิก ที่เป็นโลกุตตระนั้น มิได้เป็นอารมณ์แห่งอุปาทาน หมายความว่า จิต เจตสิก ที่เป็น โลภियะเท่านั้นจัดเป็น อุปาทานขันธ์ ส่วนจิต เจตสิก ที่เป็นโลกุตตระ ไม่จัดเป็นอุปาทานขันธ์ แต่รูปทั้งหมดเป็น อุปาทานขันธ์ รวมความว่า รูปเป็นได้ทั้งปัญจขันธ์และอุปาทานขันธ์ ส่วนจิตและเจตสิกนั้น เป็นปัญจขันธ์ได้ทั้งหมด แต่เป็นอุปาทานขันธ์เฉพาะที่เป็น โลภियะเท่านั้น

- आयत्तนะ ๑๒

อายตนะ แปลว่าที่ต่อหรือเครื่องต่อ ซึ่งมีความหมายได้หลายนัย คือ
สัญชาติเหตุสะ เป็นที่เกิด หมายความว่า เป็นที่เกิดหรือเป็นเครื่องต่อให้เกิดจิต
เจตสิก หรือบุญบาป

นิवास เป็นที่อยู่ หมายความว่า เป็นที่อาศัยอยู่ของจิตและเจตสิกหรือบุญบาป
ลโมสสะ เป็นบ่อเกิด หมายความว่า เป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิก หรือบุญบาป
สโมสสะ เป็นที่ประชุม หมายความว่า เป็นที่มาประจวบกัน มาบรรจบกันแห่ง
อายตนะภายในและภายนอก อันเป็นปัจจัยให้เกิดจิตและเจตสิก หรือบุญบาป
ภระ เป็นเหตุ หมายความว่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้เกิดจิตและเจตสิกหรือ
บุญบาป

เมื่ออายตนะเป็นที่ต่อให้เกิดบุญเกิดบาปดังกล่าวนี้ อายตนะจึงเป็นที่ต่อภพต่อชาติ
เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ส่งเสริมให้มีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏอยู่ร่ำไป

อายตนะนั้น มี ๑๒ อย่าง ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ จัดเป็น
คู่ ๆ ได้ดังนี้

อายตนะภายใน ๖		อายตนะภายนอก ๖	
(๑) จักขวยตนะ	คู่กับ	(๑) รูปายตนะ	
(๒) โสตายตนะ	คู่กับ	(๒) สัททตนะ	
(๓) ฆณายตนะ	คู่กับ	(๓) คันธตนะ	
(๔) ชิวหายตนะ	คู่กับ	(๔) รสยตนะ	
(๕) กายายตนะ	คู่กับ	(๕) โผฏฐัพพายตนะ	
(๖) มนายตนะ	คู่กับ	(๖) ชัมมยตนะ	

ว่าโดยวัตถุธรรมหรือองค์ธรรม

- (๑) จักขวยตนะ อายตนะคือจักขุ ได้แก่จักขุปสาทรูป
- (๒) โสตายตนะ อายตนะคือฆณะ ได้แก่โสตปสาทรูป
- (๓) ฆณายตนะ อายตนะคือชิวหา ได้แก่ฆานปสาทรูป
- (๔) ชิวหายตนะ อายตนะคือมโน ได้แก่ชิวหาปสาทรูป
- (๕) กายายตนะ อายตนะคือกาย ได้แก่กายปสาทรูป
- (๖) มนายตนะ อายตนะคือรูป ได้แก่จิต
- (๗) รูปายตนะ อายตนะคือเสียง ได้แก่รูปาวารมณฺ์ - รูปธรรม
- (๘) สัททตนะ อายตนะคือกลิ่น ได้แก่สัททวารมณฺ์ - รูปธรรม
- (๙) คันธตนะ อายตนะคือรส ได้แก่รสวารมณฺ์ - รูปธรรม
- (๑๐) รสยตนะ อายตนะคือรส ได้แก่รสวารมณฺ์ - รูปธรรม
- (๑๑) โผฏฐัพพายตนะ อายตนะคือโผฏฐัพพะ ได้แก่ โผฏฐัพพารมณฺ์ คือสิ่ง

สิ่งสัมผัสทางกาย - ปฐวี เตโช วาโย - รูปธรรม

- (๑๒) ชัมมยตนะ อายตนะคือธรรมารมณฺ์ ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ เจตสิก ๕๒ และนิพพาน ๑

ว่าโดยรูปธรรมและนามธรรม

อายตนะภายใน ที่ ๑ ถึงที่ ๕ เป็นรูปธรรมที่ ๖ เป็นนามธรรม

อายตนะภายนอก ที่ ๗ ถึง ๑๑ เป็นรูปธรรม ที่ ๑๒ เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม

- ชาติ ๑๘

ชาติ คือสิ่งเป็นเนื้อแท้ที่ทรงสภาพของตนไว้โดยไม่เปลี่ยนแปลง ไม่แปรผันเป็น
 ใช้อื่น หรือสิ่งที่รักษาสถานะและหน้าที่ของตนไว้โดยไม่เปลี่ยนแปลง อันได้แก่ รูปธรรม
 และนามธรรมที่ทรงสถานะ และหน้าที่ของตนไว้ ซึ่งชาติในที่นี้หมายถึงชาติในทางธรรม คือ
 ชาติตามความหมายในทางพระพุทธศาสนา

ชาติดังกล่าวนี้มี ๑๘ ชาติ โดยแบ่งตามทวาร (ชาติรับ) อารมณ (ชาติกระทบ)
 และวิญญาณ (ชาติรู้) หมวดละ ๖ ชาติ (๓ x ๖ = ๑๘) ดังนี้

ทวาร		อารมณ		วิญญาณ
(๑-๓) จักขุชาติ	+	รูปชาติ	=	จักขุวิญญาณชาติ
(๔-๖) โสตชาติ	+	สัททชาติ	=	โสตวิญญาณชาติ
(๗-๙) ฆานชาติ	+	คันธชาติ	=	ฆานวิญญาณชาติ
(๑๐-๑๒) ชิวหาชาติ	+	รสชาติ	=	ชิวหาวิญญาณชาติ
(๑๓-๑๕) กายชาติ	+	โผฏฐัพพชาติ	=	กายวิญญาณชาติ
(๑๖-๑๘) มโนชาติ	+	สัมผัสชาติ	=	มโนวิญญาณชาติ

โดยนัยนี้จะเห็นได้ว่า เมื่อชาติรับกับชาติกระทบบวกกันในขณะใด ขณะนั้นก็เกิด
 ชาติรู้ เช่น จักขุชาติ+รูปชาติ = จักขุวิญญาณ ซึ่งหมายความว่า เมื่อตากับรูป (สี) มา
 บวกกัน มาบรรจบกับในขณะใด ขณะนั้นก็เกิดจิตรับรู้ารมณทางตา ซึ่งเรียกว่า จักขุวิญญาณ
 ชาติ ในกรณีเกิด โสตวิญญาณชาติ เป็นต้น ก็เป็นไปโดยทำนองเดียวกัน

ว่าโดยวัตถุประสงค์หรือองค์ธรรม

จักขุชาติ ชาติคือจักขุ ได้แก่จักขุปสาทรูป

โสตชาติ ชาติคือโสตะ ได้แก่โสตปสาทรูปธรรม

ฆานชาติ ชาติคือฆานะ ได้แก่ฆานปสาทรูป

ชิวหาชาติ ชาติคือชิวหา ได้แก่ชิวหาปสาทรูป

กายชาติ ชาติคือกาย ได้แก่กายปสาทรูป

มโนธาตุ ธาตุคือใจ ได้แก่จิต กล่าวคือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจจนจิต ฝ่ายกุศลวิบาก ๑
สัมปฏิจจนจิต ฝ่ายอกุศลวิบาก ๑

รูปธาตุ ธาตุคือรูป ได้แก่รูปารมณ (สี)

สัทธาธาตุ ธาตุคือเสียง ได้แก่สัทธาารมณ - รูป

คันธธาตุ ธาตุคือกลิ่น ได้แก่คันธารมณ - รูป

รสธาตุ ธาตุคือรส ได้แก่รสารมณ - รูป

โณภูฏัพพธาตุ ธาตุคือโณภูฏัพพารมณ คือสิ่งสัมผัสทางกาย คือ ปฐวี เต โช
วาโย - รูป

ธัมมธาตุ ธาตุคือธรรมารมณ ได้แก่สุขุมรูป ๑๖ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ นิพพาน ๑

จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุคือจักขุวิญญาณ ได้แก่วิปากจิต ๒ ดวง คือ กุศลวิปากจิต ๑
อกุศลวิปากจิต ๑

โสตวิญญาณธาตุ ธาตุคือโสตวิญญาณ ได้แก่วิปากจิต ๒ ดวง คือ กุศลวิปากจิต ๑
อกุศลวิปากจิต ๑

ฆานวิญญาณธาตุ ธาตุคือชีวหาวิญญาณ ได้แก่วิปากจิต ๒ ดวง คือ กุศลวิปากจิต ๑
อกุศลวิปากจิต ๑

กายวิญญาณธาตุ ธาตุคือกายวิญญาณ ได้แก่วิปากจิต ๒ ดวง คือ กุศลวิปากจิต ๑
อกุศลวิปากจิต ๑

มโนวิญญาณธาตุ ธาตุคือมโนวิญญาณ ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง (โดยเว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง
และมโนธาตุ ๓ ดวง)

ธาตุที่เกิดขึ้นทำกิจร่วมกัน

ในขณะที่ได้สัมผัสอารมณ์ มีธาตุเกิดขึ้นทำกิจร่วมกัน ๔ ธาตุ เช่น ในขณะที่
จักขุสัมผัส ย่อมมีธาตุเกิดขึ้นทำร่วมกัน ๔ ธาตุ

- (๑) รูปธาตุ
- (๒) จักขุธาตุ
- (๓) จักขุวิญญาณธาตุ
- (๔) ฐัมมธาตุ (คือเจตสิกที่ประกอบ)

ในขณะที่โสตสัมผัส ฆานสัมผัสเป็นต้น ธาตุที่เกิดขึ้นทำกิจร่วมกัน ๔ ธาตุ โดยทำนองเดียวกันนี้

ในวิถิจิต มีธาตุเกิดขึ้นทำกิจร่วมกัน ๖ ธาตุ เช่น ในจักขุทวารวิถิจิต มีธาตุเกิดขึ้น
ทำกิจร่วมกัน ๖ ธาตุ คือ

- (๑) รูปธาตุ
- (๒) จักขุธาตุ
- (๓) จักขุวิญญาณธาตุ
- (๔) ฐัมมธาตุ
- (๕) มโนธาตุ (ปัญญาทวาราวัชชนจิต และสัมปฏิจฉนจิต)

(๖) มโนวิญญาณธาตุ (สันติธรรมจิต มโนทวาราวัชชนจิต ชวนจิต ตทาลัมพนจิต) ในโสตทวารวิถิจิต เป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน

ว่าโดยรูปธรรมและนามธรรม

ธาตุทั้ง ๑๘ นี้ ธาตุที่เป็นรูปธรรม มี ๑๐ ธาตุ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ

ชีวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ และโณภูฐัพพธาตุ

ธาตุที่เป็นนามธรรม มี ๘ ธาตุ คือ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆาน-

วิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ

ธาตุที่เป็นได้ทั้งรูปธรรมและนามธรรม มี ๑ ธาตุ คือ ฐัมมธาตุ

- อริยสัจ ๔

อริยสัจ คือ ความจริงยอดเยี่ยม ความจริงแท้ ความจริงจริง ๆ ซึ่งมีอยู่ ๔ อย่าง คือ

(๑) ทุกขอริยสัจ ความจริงยอดเยี่ยมคือทุกข์

(๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ ความจริงยอดเยี่ยมคือเหตุเกิดทุกข์

(๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงยอดเยี่ยมคือที่ดับทุกข์

(๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ความจริงยอดเยี่ยม คือ ข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ที่ดับทุกข์ เรียกสั้น ๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

พึงทราบอรรถาธิบายโดยสังเขปดังนี้

ทุกข์ ได้แก่ทุกข์ที่เป็นไปในภูมิ ๓ หมายความว่า ปรมัตถธรรมส่วนโลกียะ อันได้แก่จิต เจตสิก รูป ที่นับเข้าในไตรภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ เรียกว่า วัฏฏะ คือ ความหมุนเวียน หรือวงจรแห่งชีวิต ซึ่งดำเนินไปด้วยอำนาจกิเลส กรรมและวิบาก ดังนั้นจึงกล่าวโดยสรุปได้ว่า วัฏฏทุกข์ คือทุกข์ที่เป็นตัววัฏฏะ หรือทุกข์ประจำวัฏฏะนี้เอง เรียกว่า ทุกขอริยสัจ

สมุทัย ได้แก่ต้นเหตุทั้ง ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา หรือ โลกเจตสิก ที่ใน โลกมุขจิต ๘ ซึ่งต้นเหตุนี้เองเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทุกขอริยสัจ

นิโรธ ได้แก่พระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ดับทุกข์พร้อมทั้งเหตุเกิดทุกข์ หมายความว่า พระนิพพานนั้นเป็นที่ดับทุกข์เป็นที่ดับกิเลสตัณหาได้อย่างแท้จริง ดังนั้น จึงเห็นชอบเป็นต้น

มรรค ได้แก่โลกุตตรมรรค คือ อริยมรรค ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น ซึ่งอริยมรรคนี้ เป็นทางปฏิบัติที่นำไปสู่ที่ดับทุกข์ นำให้บรรลุพระนิพพานได้อย่างแท้จริง ดังนั้นจึงเรียกว่ามรรคอริยสัจ

ว่าโดยวัตถุประสงค์หรือองค์ธรรม

ทุกขอริยสัจ ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ ดวง เจตสิก ๕๑ ดวง (โดยเว้น โลกเจตสิก) และรูป ๒๘

ทุกขสมุทัยอริยสัจ ได้แก่โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘ (ซึ่งรวมทั้งอวิชชาด้วย)

ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้แก่พระนิพพาน

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ได้แก่อริยมรรค ๘ ที่ประกอบด้วยมรรคจิต ๔

ปริวัฏ ๓ อการ ๑๒

การรู้อริยสัจนั้น เป็นการรู้ด้วยปฏิเวชญาณ ซึ่งเป็นญาณที่เกิดขึ้นด้วยการปฏิบัติธรรม คือ ปฏิบัติปัสสณากรรมฐานจนได้บรรลุอริยมรรคญาณ ซึ่งญาณหยั่งรู้อริยสัจนั้นมีการรู้ถึง ๓ รอบ จึงเรียกว่า ปริวัฏ ๓ คือ รอบแรก รู้ด้วยสังขญาณ รอบที่ ๒ รู้ด้วยกิจจญาณ รอบที่ ๓ รู้ด้วยกตญาณ กล่าวคือ

ญาณหยั่งรู้ว่า ทุกขอริยสัจเป็นอย่างนี้รู้ ทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นอย่างนี้ ทุกขนิโรธอริยสัจเป็นอย่างนี้รู้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (อริยมรรค) เป็นอย่างนี้ รู้อย่างนี้เรียกว่า รู้ด้วยสังขญาณ คือรู้สังขภาวะแห่งอริยสัจ ๔

ญาณหยั่งรู้ว่า ทุกขอริยสัจ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรประหาม ควรละทิ้ง ทุกขนิโรธอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ควรทำให้ปรากฏแก่ใจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรเจริญ ควรปฏิบัติตาม รู้อย่างนี้เรียกว่า รู้ด้วยกิจจญาณ คือรู้จักที่จะพึงกระทำในอริยสัจ ๔

ญาณหยั่งรู้ว่า ทุกขอริยสัจ ได้กำหนดรู้ชัดแจ้งแล้ว ทุกขสมุทัยอริยสัจ ได้ประหามได้ละทิ้งแล้ว ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้ทำให้แจ้งให้ปรากฏแก่ใจแล้ว ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้ทำให้แจ้ง ให้ปรากฏแก่ใจแล้ว ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจได้เจริญแล้ว ได้ปฏิบัติตามครบถ้วนแล้ว รู้อย่างนี้เรียกว่า รู้ด้วยกตญาณ คือรู้ว่าได้กระทำกิจที่จะพึงทำให้อริยสัจ ๔ เสร็จสิ้นแล้ว

ดังนั้น การรู้อริยสัจดังกล่าวนี้จึงมีปริวัฏ ๓ คือ รู้ ๓ รอบ โดยรู้ด้วยญาณ กล่าวคือ รู้ทุกข์ ก็รู้ด้วยญาณ ๓ รู้สมุทัยก็รู้ด้วยญาณ ๓ รู้โรที่รู้ด้วยญาณ ๓ รู้มรรคก็รู้ด้วยญาณ ๓ อการที่รู้อริยสัจ ๔ จึงเป็น ๑๒ อการ (๓ x ๔ = ๑๒)

โสฬสกิจในอริยสัง ๔

การรู้อริยสังนั้น นอกจากรู้โดยมีปริวัฏ ๓ และอาการ ๑๒ ดังกล่าวแล้ว ยังมีการรู้โดยกิจอื่น รวม ๑๖ กิจ เรียกว่า โสฬสกิจ กล่าวคือ

รู้ทุกข์โดยปริณญากิจ หรือปริณญาตัพพกิจ คือรู้โดยเห็นว่าทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้
รู้สมุทัยโดยปหานกิจหรือปหานตัพพกิจ คือรู้โดยเห็นว่าสมุทัยเป็นสิ่งที่ควรประหาร
ควรละทิ้ง

รู้นิโรธโดยสังขณิกิริยากิจ หรือสังขณิกาตัพพกิจ คือรู้โดยเห็นว่านิโรธ เป็นสิ่งที่ควร
ทำให้แจ้ง ให้ปรากฏแก่ใจ

รู้มรรคโดยภาวนากิจ หรือภาเวตัพพกิจ คือรู้โดยเห็นว่า มรรคเป็นสิ่งที่ควรเจริญ
ควรปฏิบัติตาม

จิตที่กำหนดรู้กิจ ๔ อย่างในอริยสังดังกล่าวนี้ ได้แก่ มัคคจิต ๔ คือ โสคาปัตตมัคคจิต
สททาคามิมัคคจิต อนาคามิมัคคจิต และอรหัตตมัคคจิต

ดังนั้น การรู้โดยกิจจึงมี ๑๖ กิจ กล่าวคือ โสคาปัตตมัคคจิต รู้อริยสังโดยกิจ ๔
สททาคามิมัคคจิตที่รู้อริยสัง โดยกิจ ๔ อนาคามิมัคคจิตที่รู้อริยสังโดยกิจ ๔ อรหัตตมัคคจิต
ที่รู้อริยสังโดยกิจ ๔ กิจในอริยสัง ๔ จึงมี ๑๖ (มัคคจิต ๔ x กิจ ๔ = ๑๖ กิจ) เรียกว่า
โสฬสกิจ

สังจวิมุต

สังจวิมุต หรือ สังจวินิมุต คือสิ่งที่พ้นจากความเป็นอริยสัง สิ่งที่จัดเป็นอริยสัง
ไม่ได้ มี ๔ ประเภท คือ

- (๑) มัคคจิตและเจตสิกที่ประกอบด้วยมัคคจิต
- (๒) ผลจิตและเจตสิกที่ประกอบด้วยผลจิต
- (๓) อนินทริยพัทธรูป รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทริย
- (๔) บัญญัติธรรม สิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้น

พึงทราบอรรถาธิบายโดยสังเขปดังนี้

- มัคคจิต เป็นโลกุตตรจิต จึงไม่เป็นทุกขอริยสัง มัคคจิตไม่ใช่ตัณหา ไม่ใช่โลกเจตสิก จึงไม่เป็นสมุทัยอริยสัง มัคคจิตไม่ใช่นิพพาน จึงไม่เป็นนิโรธอริยสัง และมัคคจิตไม่ใช่อริยมรรค ๘ จึงไม่เป็นมรรคอริยสัง ดังนั้น มัคคจิตจึงเป็นสังขวิมุต

เจตสิกที่ประกอบกับมัคคจิตที่มีช่องค์ธรรมที่ประหาณสมุทัย จัดเป็นอริยสังข์ข้อใดมิได้ กล่าวคือ เจตสิกที่ประกอบมัคคจิตนั้นมี ๓๖ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (โดยเว้นอัปมััญญาเจตสิก ๒ ดวง) ในเจตสิก ๓๖ ดวงนี้ เฉพาะที่เป็นองค์ธรรมที่ประหาณสมุทัย มี ๘ คือ ปัญญาเจตสิก วิตกเจตสิก สัมมาวาจาวิริตเจตสิก สัมมากัมมันตวิริตเจตสิก สัมมาอาชีวิตวิริตเจตสิก วิริยเจตสิก สติเจตสิก และเอกกคตาเจตสิก (อันได้แก่สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ) เจตสิกทั้ง ๘ ดวงนี้ แม้ประกอบกับมัคคจิต แต่ทำหน้าที่ประหาณสมุทัย ประหาณตัณหา จึงเป็นมรรคอริยสังข์ ส่วนเจตสิกที่ประกอบในมัคคจิตอีก ๒๘ ดวง จัดเป็นอริยสังข์ข้อใดมิได้ จึงเป็นสังขวิมุต

ควรความว่า มัคคจิต ๑ ดวง และเจตสิกที่ประกอบกับมัคคจิต ๒๘ รวมเป็นองค์ธรรม ๒๙ อย่าง นี้จัดเป็นสังขวิมุต

- ผลจิต ๑ เจตสิกที่ประกอบกับผลจิต ๓๖ ดวง อันได้แก่อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณจิต ๒๓ (โดยเว้นอัปมััญญาเจตสิก ๒ ดวง) จัดเป็นอริยสังข์ข้อใดมิได้ เพราะผลจิตเป็นโลกุตตรจิต และเจตสิกที่ประกอบกับมัคคจิตทั้ง ๓๖ นั้น ก็มีฐานะเป็นโลกุตตรระเหมือนกับจิตแต่ไม่ใช่เจตสิกที่ประหาณสมุทัยจึงไม่เป็นมรรคอริยสังข์

ดังนั้น จึงรวมความได้ว่า ผลจิต ๑ ดวงและเจตสิกที่ประกอบกับผลจิต ๓๖ ดวง รวมเป็นองค์ธรรม ๓๗ อย่าง นี้จัดเป็นสังขวิมุต

- อนินทริยพัทธรูป รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทริย์ อันได้แก่รูปธรรมที่ไม่มีชีวิตินทริย์ เป็นสังขวิมุต ส่วนรูปที่เป็นอินทริยพัทธรูป คือรูปที่เนื่องด้วยอินทริย์ อันได้แก่รูปที่มีชีวิตินทริย์ นั้นเป็นทุกขอริยสังข์

- บัญญัติธรรม เป็นสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้นตามโวหารของโลก ตามที่โลกนิยม จัดเป็นอริยสังข์ข้อใดมิได้ จึงเป็นสังขวิมุต.